

WŁODZIMIERZ WYSOCHAŃSKI

Uniwersytet Wrocławski

Opis uwarunkowań zewnętrznych etnolektów (na przykładzie obecnej sytuacji językowoetnicznej w Polsce)

Celem głównym pracy jest naświetlenie wybranych problemów odnoszących się do opisu uwarunkowań zewnętrznych etnolektów z punktu widzenia ustaleń lingwistyki ekologicznej¹. Problematyka ta przedstawiona zostanie na podstawie materiałowo-egzemplifikacyjnego poświadczenia obecnej sytuacji językowej obszaru Polski z jednoczesnym uwzględnieniem założeń jej integracji z Unią Europejską, na terenach kontaktowych bowiem szczególnie wyraża się zauważalna jest rozdzielność etniczno kulturowa, etnicznojęzykowa, religijno wyznaniowa, socjalno ekonomiczna itd. Specyfika owej bifurkacji ujawnia wiele istotnych dla językoznawstwa zewnętrznego aspektów ekologicznych uwarunkowań występujących tam etnolektów, w szczególności zaś tożsamości językowoetnicznej, identyfikacji kulturowej, dwujęzyczności itd. Spośród czynników zewnętrznych odnoszących się do zdeteminowanych ekologicznie odmian językowych konkretnych społeczności² przedstawione zostaną przede wszystkim te, które wpływają bezpośrednio na stopień utrzymania rodzimego etnolektu, a zarazem wprost znamionują ten stan rzeczy, np. wa-

¹ Przyjmujemy tu podział na badania językoznawcze wewnętrzne i zewnętrzne w rozumieniu Ferdinanda de Saussure'a (1991: 48-50), podział językoznawstwa na autonomiczne i heteronomiczne według Adama Heinza (1969: 4) oraz dokonane przez Leona Zawadowskiego (1961: 5; 1966: 74-78) rozbiście faktów językowych na wewnętrzn językowe i zewnętrzn językowe. Odnośnie do założeń ekologii języka zob. np. Haugen (1972: 324-339); Skovorodnikov (1996: 42-49). Do ważniejszych perspektyw, z których dokonywany jest zewnętrzny opis języka, zaliczane są przede wszystkim te, które są tworzone przez zbiory etno-(geograficznych, demograficznych, kulturowych, historycznych, politycznych, socjologicznych i lingwistycznych) wyznaczników ekologicznych języka, por. np. Wysochański (1999: 243-251).

² Tradycyjnie są one nazywane językami mniejszościowymi i odnoszą się do mniejszości etnicznych oraz językowych, jakkolwiek obecnie – ze względu na funkcjonujące w Unii Europejskiej uporządkowania pojęciowo-nomenklaturowe odzwierciedlające realności etnicznojęzykowe – należy raczej mówić o językach mniej używanych.

riantywność kontaktu z innymi językami, dyglosyjny charakter bilingwizmu i jego zasięg, aktywność socjalną etnolektów wynikającą w dużej mierze z zakresów oraz dziedzin używania języka i ujawniającą się najwyraźniej w sferze życia codziennego itd.

Problematyka ta może być, z jednej strony, zrelatywizowana do przedstawienia typów pograniczy i regionów etnicznojęzykowych w świetle uwarunkowań zewnętrznych języka, z drugiej zaś – do określenia stopnia utrzymania poszczególnych etnolektów oraz ich rzeczywistego statusu wśród innych języków i miejsca w wypracowanych klasyfikacjach ekologicznych³. Zasadne jest również – jak już zaznaczono – scalenie podejść poprzez unaocznienie wybranych kwestii głównych perspektyw opisu uwarunkowań zewnętrznych etnolektów mieszczących się w ramach lingwistyki ekologicznej (por. przypis 1.) na bazie konkretnych ułożeń ogółu etnolektów występujących na obszarze naszego kraju, która pokazuje wszechstronność, a zarazem swoistość procedury z takim wyprofilowaniem.

1. Rozprzestrzenienie i demograficzne charakterystyki społeczności językowych

Inicjującym elementem opisu jest pokazanie społeczności etnicznojęzykowych ze stanowiska etnogeograficznego, etnodemograficznego i statystycznego, które oprócz ich rejestru i charakterystyki demograficznej pozwalają ponadto na przedstawianie rozprzestrzenienia i ukazanie arealnych aspektów wykorzystania i wyboru etnolektu.

1.1. Wykaz grup wraz z ich charakterystyką demograficzną

W oficjalnych wykazach rządowych i w pracach podejmujących problematykę etniczną, głównie socjologów, wymieniane są aktualnie – poza oczywiście Polakami – następujące społeczności występujące na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej: Białorusini, Bułgarzy, Czesi, Grecy, Gruzini, Karaimi, Kaszubi, Kurdowie, Litwini, Łemkowie, Macedończycy, Mazurzy, Niemcy⁴, Ormianie, Palestyńczycy, Poleszacy, Romowie, Romowie rumuńscy, Rosjanie⁵, Rosjanie-Starobrzędowcy,

³ Odnośnie do takiego ujęcia zagadnień na terytorium Polski zob. Wysoczyński (1998: 75-83; 1996: 57-79). W kontekście niniejszego opracowania zob. pracę A.F. Majerowicz (1999: 115-137).

⁴ Spotykane jest rozdzielenie społeczności niemieckiej na: Niemców etnicznych; ludność rodzimą opcji niemieckiej – Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy, Słowińcy i Warmiacy; mniejszość niemiecką w Wielkopolsce (Sakson 1994: 141-155). Według innych wyróżnień (np. Kurcz 1997a: 97) są to: Niemcy etniczni, potomkowie częściowo spolonizowanych kolonistów niemieckich, volksdeutsche, ich dzieci i wnuki, osoby przyznające się do kultury i wartości niemieckich, ludność rodzima opcji niemieckiej.

⁵ Po wojnie głównie w wyniku zmiany granic skupiska Rosjan były na Suwalszczyźnie, na Mazurach oraz m.in. w Białymstoku, Warszawie i Łodzi (Chałupczak, Browarek 1998: 221). Do początku lat 90. (w okresie PRL) była to rosyjska mniejszość podlegająca rozkazom wojskowym

Serbowie, Słowacy, Ślązacy, Tatarzy, Ukraińcy, Warmiacy, Węgrzy, Wietnamczycy i Żydzi. Na ogół podawana jest liczebność tylko niektórych z tych grup, zwykle w przybliżeniu, natomiast większość z nich nie jest charakteryzowana pod względem statystycznym. Zgodnie z ostatnim stwierdzeniem liczebność⁶ Białorusinów szacuje się na 250-350 (76) tys., 4 tys. / 5-10 tys. Czechów, ok. 200 (ok. 150, Pawłowicz 1996: 252) Karaimów, 9 / 15-20 / 30 (9) tys. Litwinów, 100-150 tys. Łemków, 13-15 tys. Mazurów, 350-400 / 500-550 tys. / 1 mln Niemców, 5 tys. Ormian, 10-15 / 20-25 (25) tys. Romów, ok. 2 tys. (według innych szacunków – 2615, zob. Pawłowicz 1996: 77) Rosjan-Staroobrzędowców; 10-15 / 20-25 (5) tys. Słowaków, ok. 3 tys. / ok. 1 tys. Tatarów, 250-350 / 400 tys. (70 – Ukraińcy i Łemkowie) Ukraińców, 8-10 / maksymalnie 15 (3) tys. Żydów (zob. Damm, Mikusińska 2000; Grek-Pabisowa 1995: 154; Łódziński 1995: 124; Szczepański 1997a: 16).

Dokonane wyszczególnienie pozwala na ukazanie dystrybucji terytorialno-demograficznej wymienionych społeczności, a co za tym idzie, także ich etnolektów poprzez określenie charakteru ich koncentracji terytorialnej. Tak więc ze względu na skupienie terytorialne rozpatrywane obszary etnicznojęzykowe naszego kraju rozpadają się na pogranicza (i regiony) etniczne sformułowane wskutek styczności lub przemieszania narodowościowej grupy dominującej (Polaków) z sąsiadującymi z nią wyszczególnionymi wspólnotami etnicznojęzykowymi, przy czym kategoria pogranicza rozumiana jest w sensie przestrzennym i psychospołecznym (zob. Kłoskowska 1996: 125)⁷. Ujęcie to uwidatnia różne aspekty kategorii, formułując zasadniczą trójdzielność rozumienia pogranicza, np. (Sadowski 1995: 39-47): 1) mające wymiar obszaru i wyzyskujące aspekt przestrzenny, 2) jako miejsce kontaktu społeczno-kulturowego między dwiema grupami, odsłaniające aspekt społeczno-kulturowy, 3) jako miejsce kształtowania się nowego człowieka i jego kultury, ujawniające aspekt osobowościowo-kulturowy⁸.

i spełniająca radziecko-rosyjskie prawa wojskowe i cywilne oraz – na przykład na Pomorzu Zachodnim – byli to dezertyrzy Armii Czerwonej (Galus 1996: 38, 41), obecnie – jest to głównie imigracja zarobkowa.

⁶ Podaje się tu zasadniczo dane w miarę najnowsze, według szacunków tzw. strony polskiej, np. MEN, Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych oraz działaczy mniejszości narodowych i badań socjologicznych. Dane PTS i GUS, ze względu na znaczne odstępstwa liczbowe od poprzednich, są ujęte w nawiasy okrągłe, natomiast znakiem / oddziela się bardziej różniące się między sobą wielkości.

⁷ Oto niektóre definicyjne ujęcia pogranicza: „obszar, na którym odbywają się kontakty społeczno-kulturowe zachodzące między dwoma lub więcej sąsiednimi narodami (grupami etnicznymi) oraz ich następstwa w postaci kształtującej się tam (lub istniejącej) rzeczywistości społeczno-kulturalnej (ekonomicznej, politycznej itp.)” (Sadowski 1995: 39).

⁸ Por. w tym względzie inne podziały odwołujące się do wyróżnień A. Sadowskiego, np. (Nikitorowicz 1995: 11-15): 1) pogranicze terytorialne, inaczej pogranicze stykowe, przejściowe, 2) pogranicze treściowo-kulturowe, odnoszące się do specyfiki kulturowej społeczności, 3) pogranicze interakcyjne, obejmujące proces i efekt tego procesu w komunikacji między ludźmi, 4) pogranicze stanów i aktów świadomości jednostek, czyli teren i obszar myślowy i badawczy.

1.2. Lokalizacja terytorialna, typy i rodzaje obszarów etnicznojęzykowych

Z dokonanego wyszczególnienia wynika, że ze stanowiska etnogeograficznego grupy narodowe i etniczne formują różnorodne typologicznie rodzaje pogranicz w sensie terytorialnym i kulturowospołecznym, które skupiają się w kilku podstawowych kompleksach. I tak ze względu na lokalizację wspólnot językowych można, naszym zadaniem, wyróżnić: 1) międzypaństwowe pogranicza narodowojęzykowe, 2) nieprzygraniczne pogranicza narodowojęzykowe oraz 3) pogranicza międzyetniczne i pogranicza międzyregionalne⁹.

1.2.1. Międzypaństwowe pogranicza narodowojęzykowe

Pogranicza międzypaństwowe na terytorium naszego państwa stanowią przede wszystkim pasma (rejon) usytuowane między dwoma obszarami państwowymi, tzn. między terytorium Rzeczypospolitej Polskiej a konkretnym krajem ojczystym, którego przedstawiciele nań występują¹⁰, są to przygranicza właściwe. Do tego typu można zaliczyć przygranicze polsko-litewskie, polsko-białoruskie i polsko-słowackie¹¹. Pierwsze stanowi rejon zamieszkiwany przez Litwinów, który „ciągnie się wzdłuż granicy z Litwą, od wsi Morkiszki i Podlaski na południowym wschodzie do wsi Jagliniec i Wociuliszki na północnym zachodzie. Zachodnią granicę zasięgu Litwinów wyznacza linia łącząca Budzisko, Szypliszki i Sejny. Podstawowa część Litwinów osiedlona jest na zwartym obszarze obejmującym około 50 wsi w gminach Puńsk i Sejny” (Sadowski 1997: 37-38¹²). Ponadto Litwini mieszkają w roz-

⁹ *Europejska Karta Języków Regionalnych i Mniejszościowych* korelacje ułożeń etnolektów w przedstawionej typologii oddaje następująco: „języki regionalne lub mniejszościowe” – języki, które są: I – tradycyjnie używane na terytorium danego państwa przez jego obywateli, którzy stanowią grupę liczebnie mniejszą od reszty ludności tego państwa; II – różnią się od oficjalnego języka tego państwa; „języki nieterytoriałne” – języki używane przez obywateli danego państwa inne niż język lub języki używane przez resztę ludności, które jednak, chociaż używane tradycyjnie na terytorium tego państwa, nie mogą być identyfikowane z określonym jego obszarem, zob. Janusz (1994: 54-55).

¹⁰ Inaczej „przygranicza”, „obszary przygranicza” (Sadowski 1995: 41). Tworzą je pasy *stricte* przygraniczne wspólnie z obszarami bezpośrednio doń przyległymi po obu stronach. Konstatacja ta nie oznacza bezwyjątkowości przyporządkowania każdego pasa przygranicznego z reprezentantami narodów i ich etnolektów w obu kierunkach. Związek taki nie zachodzi, np. na styku polsko-czeskim, polsko-rosyjskim. Niezależnie od tego w niniejszej pracy, ze względu na jej objętość, przedstawione zostaną wyłącznie części przygraniczy, tj. tylko ich części znajdujące się po stronie polskiej.

¹¹ Jakkolwiek i one nie są absolutnie monolityczne, gdyż np. Białorusini oprócz rejonu przygranicza mieszkają też w Warszawie, Gdańsku, Szczecinie. Podobnie Słowacy, których kilkusetosobowa grupa mieszka poza Spiszem i Orawą; niemniej jednak ze względu na marginalną liczebność społeczności diaspory wobec niemal jej całości w regionie przygranicznym, zapropomowany typ pogranicza może być uzasadniony.

¹² Odnosnie do zasięgu języka litewskiego tego zwartego obszaru zasiedlenia Litwinów por. też Makowski (1986: 29).

proszeniu na terenie całej Polski. Do obszarów przygranicza polsko-białoruskiego należy wschodnia część województwa białostockiego z linią styku, którą wyznaczają miejscowości: Dąbrowa Białostocka, Choroszcz, Brańsk, Drohiczyn (Sadowski 1997: 24-25). Następne pogranicze tworzy przygranicze polsko-słowackie usytuowane w północnej części Spiszu i Orawy, a także małe grupy miejscowe (*miestna skupina*) na Śląsku, w Krakowie i w Warszawie (Ciągwa 1997: 181, 202).

Drugą odmianą pograniczny międzypaństwowych są pogranicza synkretyczne, będące połączeniem przygraniczy właściwych z innym rodzajem pograniczny. Pogranicza synkretyczne odnoszą się do społeczności Ukraińców. Mianowicie, językowe przygranicze polsko-ukraińskie rozciąga się wzdłuż linii sięgającej miejscowości: Siemiatycze, Międzyrzec Podlaski, Ostrów Lubelski, Łęczna, Krasnystaw, Chełm, Zamość, Tomaszów Lubelski i dalej na południe – Rzeszów, Przemyśl i Krosno. Natomiast większe skupiska ludności ukraińskiej występują w województwach: podlaskim, warmińsko-mazurskim, pomorskim, zachodniopomorskim, lubuskim, wielkopolskim, dolnośląskim i opolskim (por. Czyżewski 1995: 19-32; Wysoczański 1996: 60-61). Przygranicze to rozciąga się jednocześnie na Łemków o orientacji ukraińskiej zamieszkujących Beskid Niski (por. pkt 1.2.3.).

1.2.2. Nieprzygraniczne pogranicza narodowojęzykowe

Odmianę typu poprzedniego pograniczny terytorialnych stanowią regiony występowania grup narodowych, które nie posiadają przygranicznego styku ze swoją wspólnotą we własnym państwie. Na terytorium Polski typ ten poświadczają wspólnoty narodowojęzykowe obecne od dawna oraz przybyłe stosunkowo niedawno bądź zupełnie świeżo (por. Łodziński 1995: 124; Mucha 1997: 90) grupy uchodźców politycznych i grupy emigracji zarobkowej. Terytorialne ułożenie pierwszych z wymienionych wspólnot jest następujące: społeczność niemiecka rozlokowana jest „rozpoczynając od [byłego – W.W.] województwa bielskiego w kierunku zachodu, później od województwa jeleniogórskiego w kierunku północnym i wreszcie od województwa szczecińskiego w kierunku wschodnim, aż po województwo suwalskie włącznie” (Kurcz 1997a: 93)¹³, natomiast ludność o czeskiej świadomości narodowej tworzy większe skupisko w Żelowie (Wróblewski 1997: 141). Ormianie rozproszeni są na obszarze Górnego i Dolnego Śląska (głównie w Gliwicach, Zabrze, Opolu), mieszkają też w Warszawie, Krakowie, Trójmieście, Poznaniu, Skierkowiecach (Pelczyński 1997: 128). Również w wielu miejscowościach kraju mie-

¹³ Przy czym „Mniejszość niemiecka zamieszkuje głównie na terenie województwa opolskiego, w południowej części województwa częstochowskiego (Olesno) i zachodniej katowickiego (Gliwice, Racibórz). [...] ponadto większe grupy mniejszości niemieckiej zamieszkują na terenie Warmii i Mazur, a nieliczne rozproszone są na terenie całej Polski: Dolny Śląsk, Pomorze Wschodnie (województwa: gdańskie, elbląskie, słupskie, bydgoskie, toruńskie), Pomorze Zachodnie (województwa: słupskie, koszalińskie, szczecińskie), w Wielkopolsce, Łodzi i Radomiu” (Madajczyk 1994: 157-158). Toteż w sytuacji nieobecności „Niemców w ramach ścisłego pogranicza, nazywanego administracyjnie pasem przygranicznym” trudno byłoby traktować ich jako mniejszość przygraniczną (Kurcz 1997: 93).

szkają przedstawiciele diaspory Żydów (Datner, Melchior 1997: 63-81). Odnośnie do społeczności imigranckich należy stwierdzić, iż ich lokalizacja terytorialna jest precyzowana sporadycznie, np. ludność pochodzenia greckiego i macedońskiego, która skupiona jest głównie na Dolnym Śląsku (we Wrocławiu, Dusznikach, Łądku Zdroju, Legnicy, Świdnicy i Zgorzelcu), na Rzeszowszczyźnie (Krościenko, Jureczkowa, Trzciniec) oraz w Gdańsku, Łodzi, Warszawie, Policach, Szczecinie (Pudło 1997: 152), z reguły zaś, jak w przypadku Cyganów poprzedniego typu (pkt 1.2.1.) rozsiedlenie nie jest wykazywane lub trudne do określenia.

1.2.3. Pogranicza międzyetniczne i międzyregionalne

Ostatni typ pograniczy stanowią pogranicza kulturowe, zamieszkane przez grupy etniczne. Obecnie najwyraźniej wyłaniają się następujące grupy pogranicza kulturowego: Kaszubi, Mazurzy, Poleszacy, Ślązacy i Warmiacy. Do tego wyszczególnienia, uzupełniając niejako spostrzeżenia, o których mowa w punkcie 1.2.1., trzeba też włączyć Łemków o propolskiej orientacji, zwłaszcza osiadłych na terenie województwa dolnośląskiego. Wśród rozpatrywanych pograniczy należy również umieścić mogące być uznane za wariant pograniczy poprzedniego typu (pkt 1.2.2.) styki ze społecznościami językowymi, które nie posiadają własnego państwa i są rozsiane na obszarach różnych krajów¹⁴, takimi jak: Romowie, którzy zamieszkują Podkarpacie oraz tworzą społeczności lokalne w wielu miastach Polski: na wschodzie i południu w mniejszych, w części centralnej – w większych (Damm, Mikusińska 2000: 57; Mirga 1997: 158), Karaimi, których rozproszenie obejmuje m.in. Warszawę, Pruszków, Trójmiasto, Wrocław, Opole (Grochowska 1997: 12), Tatarzy, którzy są zlokalizowani na ziemi białostockiej, przede wszystkim w Kruszynianach i Bohonikach oraz w Białymstoku, Sokółce, Dąbrowie Białostockiej i Suchowoli, a ponadto w diasporze w małych skupiskach na Pomorzu i Ziemiach Zachodnich¹⁵, Rosjanie-Starobrzędowcy, którzy tworzą zwarte skupiska w rejonach Suwałki-Sejny i Augustów oraz na Mazurach w okolicach Rucianego-Nidy (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1989: 95-97; Zielińska 1997: 347).

Dane geolingwistyczne, oprócz zarysowanej charakterystyki obszarów etniczno-językowych z punktu widzenia ich liczebności i lokalizacji terytorialnej wraz z przyporządkowaniem typologicznym pograniczy, obejmują ponadto kwestie szczegółowe dotyczące lokalizacji wspólnoty językowej, np. rozmieszczenie na terytorium obcym bądź swoim, ich koncentracji terytorialnej, takich jak zwartość lub rozproszenie, a także przeniesienia języka, które może zachodzić w następstwie przemieszczenia ludności bądź integracji kulturowej i (albo) językowej oraz dystry-

¹⁴ Można je nazwać językami mniejszości wielopaństwowych, por. Wysoczyński (1993: 89, 92-95).

¹⁵ W Elblągu, Gdańsku, Gorzowie Wielkopolskim, Szczecinku, Szczecinie, Wrocławiu, Wałbrzychu, Jeleniej Górze, Oleśnicy oraz Warszawie (Chalupczak, Browarek 1998: 321-232; Miśkiewicz 1996: 255; Palubicki 1995: 208-210).

bucji terytorialno-demograficznej języków, uwzględniającej, np. proporcjonalność względem zaludnienia, stabilność i zmienność języków (zob. np. Coteanu 1957: 131, Labrie 1996: 210-218). Stanowiące obiekt badawczy społeczności językowe odzwierciedlają, naturalnie asymetrycznie, wszystkie te właściwości, albowiem z aktualnego punktu odniesienia czasowego właściwe jest im zarówno rozmieszczenie na terytorium swoim (większość grup), jak i obcym – szczególnie grupy imigracyjne, zwartość przestrzenna (np. Litwini, Czeși zelowscy), oraz rozproszenie (np. Żydzi, Karaimi). Pojęcie terytorium swojego i cudzego przybiera inny jeszcze wymiar, np. w odniesieniu do Ukraińców bądź Łemków, mianowicie w postaci kontaminacji obu tych rodzajów, tzn. jednoczesnego, wcześniejszego, siedliska na terytorium autochtonicznym oraz późniejszego i nie będącego następstwem własnej woli miejsca zamieszkiwania, które stanowi lokalizacja diasporowa¹⁶. Cechą właściwą jest również przeniesienie języka towarzyszące w szczególności translokacjom migracyjnym, np. Rosjan-Staroobrzędowców, Romów rumuńskich czy Gruzinów oraz diasporze, np. Ukraińców (i Łemków) w następstwie akcji deportacyjno-pacyfikacyjnej „Wisła”¹⁷, dalej – stabilność przestrzenna etnolektów, np. kaszubszczyzny, jak też zmienność, dochodząca niekiedy do zaniku, czego przykładem może być wspólnota Ormian polskich¹⁸.

Kulturalne pogranicza międzyregionalne stanowiłyby, naszym zdaniem, styki regionów wyraźniejszych pod względem etnicznojęzykowym i kulturoworeligijnym, jak np. Śląsk, Pomorze, Warmia, Mazury, między którymi polaryzacja wymienionych kryteriów ma wielorakie zakotwiczenie.

2. Wyznaczniki tożsamościowe

Kolejnym wymiarem opisu zewnętrznego etnolektu oraz jego nosicieli i użytkowników jest płaszczyzna tożsamości językowoetnicznej. Wyznaczane na podstawie założeń badawczych lingwistyki ekologicznej i widziane przez pryzmat oglądu pograniczy i regionów językowych oraz etnicznokulturowych obszaru Polski, pozwalają również unaocznnić pośrednio stan obecnej konformacji językowej obszaru Rzeczypospolitej Polski u progu jej funkcjonowania w przyszłej wspólnej Europie, skorelowanej z niejednorodną mimo wysokiego stopnia homogeniczności strukturą etnicznokulturową i religijną naszego kraju. Wyznaczane przez tę trójaspektowość rozważania szczegółowe będą skoncentrowane na ekologicznych uwarunkowaniach

¹⁶ O terytorium autochtonicznym i lokalizacji diasporowej Łemków zob. np. Reinfus (1990: 13-15) i Misilo (1993: 446-448).

¹⁷ Por. np. Misilo 1993. O sześciotapowej (od 1944 do 1991 roku) polityce narodowościowej państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej zob. Pudło (1993: 153-161).

¹⁸ Czynniki język ormiański znają nieliczni, np. proboszcz jedyne w Polsce kościoła ormiańskokatolickiego w Gliwicach (Kosma 1992d: 5), por. też przyp. 42. W uzupełnieniu należy dodać, iż liturgia ormiańska sprawowana jest też w dwóch kościołach rzymskokatolickich – w Gdańsku i Krakowie.

wielojęzyczności odnoszących się do głównych wymiarów sytuacji wspólnot etnicznojęzycznych w powiązaniu z istniejącymi stosunkami etnicznymi w warunkach wieloetniczności i wielokulturowości. Innymi słowy chodzi o zobrazowanie reprezentatywnych egzemplifikacji statusu etnolektów na tle kulturoworeligijnych komponentów tożsamości, czyli na podstawie przedstawienia zasadniczych zagadnień sytuacji niejednorodności językowych systemów wspólnot komunikatywnych oraz wpływających z tej analizy typów pograniczy i regionów językowoetniczno-kulturowych na terenie Polski.

2.1. Identyfikacja językowa na tle identyfikacji etnicznej, kulturowej, konfesyjnej i praktyk liturgicznych

Odwolując się do dotychczasowych ustaleń, należy zauważyć, iż występujące obecnie na terytorium Polski społeczności można pod względem (samo)identyfikacji zgrupować w kilka typów, często niejednorodnych, jednakże w każdym wypadku utrzymana jest świadomość odrębności przynajmniej w wymiarze któregoś z aspektów: więzi etnicznej, dziedzictwa kulturowego i religijnego, dziejowości i terytorialności bądź etnolektu. Z tego więc względu przedstawiona typologia pograniczy miała na celu, poza sprawą zasadniczą – sprecyzowania lokalizacji grup – unaochronienie, w jakim względzie i w jakim zakresie konkretne położenie może wpływać na sytuację językową poszczególnych wspólnot, albowiem wyróżnione typy pograniczy odzwierciedlają w sposób przejrzysty możliwe układy wynikające z korelacji sytuacji geograficznej z sytuacją społecznojęzyczną. Zatem wyszczególnione grupy, a właściwiej *grupy pogranicza* – wedle przyjmowanego tu stanowiska badawczego – w aktualnej sytuacji etnicznej, kulturoworeligijnej i językowej formułują, najogólniej rzecz ujmując, różnego rodzaju mniejszości. Są to przede wszystkim *mniejszości narodowe*, do których należą m.in. Białorusini, Czesi, Grecy, Litwini, Macedończycy, Niemcy, Słowacy, Ukraińcy, przy czym przedstawiciele narodowości przybyłych po 1990 r. do naszego kraju można traktować jako *małe mniejszości narodowe o charakterze imigracyjnym* (por. Łodziński 1995: 124). Drugim rodzajem mniejszości są *mniejszości etniczne (regionalne, autochtoniczne)*¹⁹, np. Mazurzy,

¹⁹ Odnośnie do pojęć 'mniejszość etniczna' i 'mniejszość narodowa' zob. np. Szczepański (1997a: 16-18), Nowicka (1980: 105-126). Por. też stwierdzenie, że „mniejszości etniczne bywają utożsamiane z mniejszościami narodowymi. Definicje mniejszości etnicznej i mniejszości narodowej mieszczą się w desygatach mniejszości. Mniejszości etniczne tym różnią się od mniejszości narodowych, że obejmują one także mniejszości nie dające się określić jako narodowe (plemienne, ludowe, inne przednarodowe lub nienarodowe). [...] Mniejszość badana jest w wymiarze etniczno-genealogicznym, który służy do podkreślenia ciągłości historycznej danej wspólnoty kulturowej. Natomiast mniejszości narodowe przeważnie badane są w perspektywie terytorialno-obywatelskiej, w której podstawowe znaczenie przypisuje się prawnopolitycznemu statusowi mniejszości w społeczeństwie oraz odnosi się mniejszość do jej większości narodowej zamieszkującej inne, najczęściej sąsiednie państwo, lub do jej terytorium określanego jako narodowe” (Sadowski 1995: 59, 60). Odnośnie do pięciu sposobów opisu mniejszości narodowych ze stanowiska prawnopolitycznego zob. Barcz (1996: 63).

Warmiacy, Poleszacy, Ślązacy, *etnicznowyznaniowe (etniczno religijne)*, np. Ormianie, Rosjanie-Staroobrzędowcy, Karaimi oraz *grupy etnograficzne*, do których aktualnie należy zaliczyć Tatarów polskich²⁰. Systematyzacja zaznaczonych współzależności między sytuacją etnogeograficzną i sytuacją społecznojęzykową pozwala na ujęcie wyróżnionych społeczności etnicznojęzykowych w typy przewodnie. Przykładowo można je ułożyć następująco (zob. Furdal 1992: 9-10): a) mniejszości przygraniczne posiadające oparcie w sąsiednim państwie, gdzie ich język spełnia wszystkie bądź ważniejsze funkcje społeczne (znaleźliby się tu naszym zdaniem Białorusini, Litwini, Niemcy, Słowacy, Ukraińcy)²¹, b) mniejszości przygraniczne z zapleczem narodowym w sąsiednim państwie (ogólnie rzecz biorąc można by do tej kategorii zaliczyć Karaimów i Romów) oraz c) mniejszości izolowane, otoczone obcym językowo arealem (tj. społeczności nie wymienione w poprzednich punktach naszego wyróżnienia)²².

Konkretyzując podział ogólny, należy zdać sobie sprawę, że przyjmowana tożsamość danej grupy nie pokrywa się zawsze z samoidentyfikacją ogółu populacji grupy, lecz niekiedy tylko części jej przedstawicieli, toteż – w takich sytuacjach – wydaje się zasadna obligatoryjna delimitacja obu opcji tożsamościowych konkretnej wspólnoty. Na obszarze naszego kraju silnie zaznaczona bipolarność samoidentyfikacyjna dotyczy głównie Łemków i Górnosłazaków. Następstwem rozłamu Łemków pod względem ich samookreślenia są 1) związani ze Zjednoczeniem przedstawiciele o orientacji proukraińskiej, którzy deklarują się wyłącznie jako Ukraińcy oraz ci, którzy niezależnie od deklaracji przynależności do narodu ukraińskiego podkreślają swoją łączność ze społecznością lemkową, traktując ją jako jedną z ukraińskich grup etnograficznych, 2) rzeczniczy odrębności narodowej: a) skupieni w Stowarzyszeniu Łemkowie o wyłącznie lemkowej opcji tożsamościowej, uważający się za grupę etniczną dążącą do przybrania znamion narodu, bądź za w pełni ukształtowany naród, b) skupieni wokół Rusińskiego Demokratycznego

²⁰ Podzielamy w pełni pogląd Z. Jasiewicza (1980: 155-156), że „W okresie powojennym Tatarzy na terenie Polski jako całość reprezentują już polską grupę etnograficzną, wyodrębniającą się na podstawie podtrzymywanych przez religię odmiennych cech kulturowych i tradycji pochodzenia”, która może zmierzać do przekształcenia się w „nowoczesną wspólnotę wyznaniową”, por. też Pałubicki (1995: 215-216).

²¹ Nie zawsze owo oparcie jest możliwe, np. 1) nie istnieje realnie w państwie białoruskim, gdzie pozycja języka białoruskiego nie jest mocna, a ponadto w latach osiemdziesiątych język ten rugowano ze szkół (por. Janowski 1995: 33), 2) nie istniało do 1989 r. w sytuacji występowania kordonów ustrojowopolitycznych.

²² Uszczegółowieniem przedstawionych wyróżnień jest propozycja (zob. Galus 1996: 34-35) obejmująca następujący podział: 1) mniejszości narodowe kulturowo związane z krajami sąsiadującymi z Polską (mniejszości: niemiecka, czeska, słowacka, ukraińska, białoruska, litewska, rosyjska), tj. prawie wszystkie z obszarów przygranicznych, 2) pozostałe mniejszości narodowe bądź grupy etniczne stanowią „zbiorowości pochodzenia migracyjnego o różnicowanym stopniu zakorzenienia i tradycji, od wielowiekowych, jak Żydzi, po zupełnie świeżej daty, jak Grecy i Macedończycy, Rumuni czy Chorwaci”, 3) ostatnią kategorię mniejszości narodowych stanowią cudzoziemcy bez obywatelstwa polskiego, którzy są źródłem powiększenia różnicowania etnicznego Polski.

Kręgu Łemków „Hospodar” przedstawiciele orientacji prorusińskiej, którzy negują swą przynależność do narodu ukraińskiego, a zarazem nawiązują do wspólnoty z całym narodem rusińskim, oraz c) Łemkowie o polskiej świadomości etniczno-narodowej²³. Opcje tożsamościowe Górnoślązaków wykazują, że są to z jednej strony Ślązacy polscy, tj. ludzie deklarujący się bądź jako Polacy, bądź jako Ślązacy, z drugiej zaś – Ślązacy niemieccy, tj. osoby określające się jako niemieccy Górnoślązacy (por. Łęcki, Wódz, Wróblewski 1995: 83-84). W odniesieniu zaś do sytuacji ułożeń (auto)identyfikacji społeczności regionalnych, tzn. w przypadku istnienia „dwóch wymiarów tożsamości (regionalnej i etnicznej) używa się kategorii «regionalna grupa etniczna»” (np. Kaszubi w Polsce)²⁴ (Sadowski 1995: 60). Zasadne jest w tym kontekście wskazanie na niejednakowe poczucie odrębności etnicznej (narodowej), religijnej i kulturowej. Tożsamość narodowokulturowa jest silnie zaznaczona, np. u Kaszubów, Litwinów, Mazurów, Niemców, Romów, Ślązaków²⁵, inne zaś grupy wykazują obecnie znaczny stopień zasymilowania, np. Grecy i Macedończycy w małżeństwach mieszanych (por. Pudło 1997: 152), Czesi oraz Ukraińcy (Wróblewski 1997: 146; Żerelik 1997: 44). W przeciwieństwie do tych tendencji zauważalny jest proces deasymilacji, np. wśród Ormian (Pelczyński 1997: 128), Żydów (Datner, Melchior 1997: 77) i Łemków.

Niejednolita jest również identyfikacja pod względem wyznaniowym. Dla większości wspólnot językowych więź religijna jest prestiżowym wyznacznikiem tożsamościowym, niekiedy nawet elementem obrony wartości narodowych (etnicznych)²⁶. Taką funkcję spełnia islam dla Tatarów (Miśkiewicz 1996: 255)²⁷, katolic-

²³ Zob. np. Żurko (1997: 54-55). W celu zestawienia por. też (Pecuch 1997: 105-111) wymiary samoświadomości w środowisku lemkowski Ługów (b. woj. gorzowski) i Pożrzadła (b. woj. zielonogórskie): 1) wymiar przednarodowej świadomości etnicznej, 2) wymiar skryształizowanej świadomości narodowej – a) ukraińskiej, b) lemkowej, c) polskiej.

²⁴ Kaszubszczyznę można też utożsamiać z tzw. „małymi narodami” (por. Labuda 1992: 12).
²⁵ Por. Szczepański (1997b). W kontekście mocy tej świadomości por. też następujące stwierdzenie: „Wśród Litwinów rozpowszechnione jest mniemanie, że są oni obywatelami «małej Litwy» ze stolicą w Puńsku” (Sadowski 1997: 38). Z licznych prac traktujących o tożsamości kulturowoetnicznej Kaszubów w powiązaniu z kategorią regionalizmu zob. np. Iskierski, Latoszek (1995: 141-153); Synak (1995a: 155-166); Borzyszkowski (1995: 177); Porębski (1995: 179-186).

²⁶ „Religia – jak pisze D. Wojakowski (1995: 94) – odgrywa ważną rolę jako czynnik hamujący procesy asymilacji, stanowi ona bowiem «minimum etniczności», tzn. jest podstawową cechą odróżniania się grup etnicznych”. Należy jednak zauważyć, iż np. w przypadku Łemków zróżnicowanie wyznaniowe jest antybodźcem integracyjnej roli religii. Niemniej jednak dla wielu członków tej społeczności obrządek pozostał komplementem etniczności i wyróżnikiem odrębności, por. Michna (1995a: 69). O powiązaniu opcji tożsamościowych Żydów z religią, a zwłaszcza spotykanego wśród pokolenia najmłodszego „powrotów do żydostwa przez religię” zob. Datner, Melchior (1997: 77-80).

²⁷ Szczególną rolę w podtrzymywaniu więzi Tatarów w warunkach silnego rozproszenia odgrywają święta muzułmańskie, a zwłaszcza zakończenie postu Ramadan i Ofiarowania (por. Kosma 1992c: 5). Podobnie coroczne zgromadzenia Karaimów na cmentarzu przy ul. Redutowej w Warszawie z okazji postu i modlitw w intencji ofiar dżumy z 1710 r. (Kosma 1992b: 5, zob. też Palubicki 1995: 210-215).

ki obrządek bizantyjsko-ukraiński (Ukraiński Kościół Katolicki) dla części Ukraińców i części Łemków²⁸, prawosławie dla Białorusinów, Łemko-Rusinów²⁹ i Poleśszuków, protestantyzm (Kościół ewangelicko-reformowany) dla Czechów w Zelowie (Wróblewski 1997: 142), Wschodni Kościół Starobrzędowy dla Rosjan tego wyznania (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1989: 89-101) itd. Jednak dla nielicznych mniejszości religia nie stanowi już elementu tożsamości narodowej³⁰. Wyróżnić tu można dwa przypadki. W pierwszym następuje regres religijności, a tym samym zanik odrębności religijnej. Zjawisko to stopniowo zachodzi na przykład u Karaimów (Grochowska 1997: 11)³¹. W przypadku drugim religia jest oddzielona od poczucia narodowego i stanowi ponadnarodowy czynnik jednoczący ludzi jednego wyznania. Taką rolę pełni współcześnie katolicyzm wśród mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku (zob. Kłoskowska 1996: 172).

W świetle nakreślonych regularnie występujących niejednorodności głównych komponentów tożsamości etniczno-kulturowych rozumiana jest w pełni także odpowiedzialność niejednorodności autoidentyfikacji językowej z równoczesną jej afiliacją z wymienionymi wyznacznikami. Przykładowo na pograniczu polsko-białoruskim wśród deklarujących się jako Białorusini względna część określiła język białoruski jako swój język ojczysty, znaczna część (Białorusini polscy) podkreśliła, że ich językiem ojczystym jest język polski lub/(oraz) dialekt białoruski (Sadowski 1995: 160)³². Należy zauważyć, że znajomość rodzimego etnolektu traktowana jest nieraz

²⁸ Kościół ten był w powojennej Polsce poddawany licznym restrykcjom zmierzającym do jego unicestwienia, jednakże represje, które dotknęły Kościół greckokatolicki, nie tylko nie załamały jego funkcjonowania m.in. dzięki możliwości sprawowania w 1946 roku w diecezji przemyskiej i administracji apostołskiej Łemkowszczyzny liturgii i innych posług w rycie łacińskim, wielu personalnym decyzjom zwierzchników Kościoła rzymskokatolickiego (A. Hlonda i S. Wyszynskiego), służącym przetrwaniu struktur Kościoła i wspierającym realnie jego działalność pasterską, wysiłkowi duszpasterzy greckokatolickich organizującym po 1947 r. w miejscach przesiedleń nowych miejsc sprawowania liturgii w obrządku wschodnim (por. Stępień 1994: 220-227), lecz – naszym zdaniem – przyczyniały się zarazem do spotęgowania więzi wspólnotowych wyznawców.

²⁹ To jest tych, „którzy uważają siebie za odrębny, czwarty naród wschodniosłowiański [...] termin ten funkcjonuje również jako wcześniejsza historycznie nazwa Ukraińców” (Michna 1995b: 71). Więcej o współczesnych podziałach wyznaniowych i narodowych oraz zależnościach między wyznaniem a samoidentyfikacją narodową grup łemkowskich zob. Michna (1995c: 133-141).

³⁰ Religia jako komponent identyfikacji narodowej Żydów pokolenia urodzonego w Polsce po wojnie sprowadza się do zainteresowania kulturą i religią żydowską, spotkań na obozach letnich i w ciągu roku, aby uczyć się obrzędów i pieśni hebrajskich (zob. Kosma 1992a: 5).

³¹ W latach dziewięćdziesiątych funkcjonowały trzy gminy: w Warszawie, Gdańsku i we Wrocławiu, przy czym tylko we Wrocławiu Karaimi mieli „świątynię – a raczej specjalny pokój do modłów [...]”, zob. Chalupeczak, Browarek (1998: 324).

³² Złożoność powiązań lub rozdzieleności komponentów identyfikacji etnicznych była zaznaczana jaskrawo tuż po wojnie, oddają ją, np. podania przedstawicieli ludności białoruskiej wnoszone w 1944 r. do kuratorium, w których określali oni siebie jako „obywateli wyznania prawosławnego [...]” i stwierdzali, iż „otwarte gimnazjum państwowe i szkoła powszechna nie spełniła ich oczekiwań ze względu na to, że «tutejsza» ludność prawosławna nie zna języka białoruskiego i posługuje się w mowie i piśmie językiem rosyjskim. Naukę języka białoruskiego uznali za «zbędne obciążenie dla ich dzieci»”, zob. Romanowska (1995: 196-197).

jako *conditio sine qua non* przynależności grupowej. To spostrzeżenie dotyczy na przykład Ślązaków z Opolszczyzny (por. Szmieja 1997: 112).

3. Socjolingwistyczne aspekty używania etnolektu

Przechodząc do szczegółowszych zagadnień socjalnojęzykowych, trzeba wpiąć przedstawić kwestie dotyczące rozporządzania przez wspólnoty językowe macierzystym etnolektem. Odniesienie bowiem liczby znających i używających rodzimego etnolektu do całości populacji unaocznia istnienie kilku typologicznie różnych sytuacji. U podłoża typu pierwszego leży sytuacja, kiedy członkowie mniejszości, jak np. Litwini, Romowie³³, staroobrzędowcy itd., w pełni lub w dużym stopniu znają swój etnolekt i czynnie go używają. Typ drugi wyznacza sytuację znikomej znajomości języka ojczystego z przejawiającą się wyraźnie tendencją do postępującego jego zanikania. Proces ten odzwierciedla np. język karański (Grochowska 1997: 10-12). Następny typ znamionuje szczątkowa znajomość etnolektu rodzimego wśród członków wspólnoty, zwłaszcza zaś wyłącznie wśród przedstawicieli starszego pokolenia, co uwidacznia się w języku tatarskim (por. Miśkiewicz 1996: 257) oraz jidysz (Datner, Melchior 1997: 67). Typ ostatni jest jednoznaczny z sytuacją zupełnej nieznajomości etnolektu rodzimego i używaniem przez całą populację tylko języka polskiego. Odnosi się to przede wszystkim do Ormian polskich (zob. Pełczyński 1996: 260, por. też przyp. 18).

3.1.1. Korelacja grup z etnolektem: rodzaje odmian etnolektalnych i typy dyglosyjnych układów pograniczny językowych

W świetle przytoczonych sytuacji trzeba jednakże wskazać na fakt, iż w rzeczywistych realiach etnicznojęzykowych naszego kraju mamy do czynienia z konkretnymi odmianami językowymi. Występują tu przede wszystkim odmiany dialektalne (gwarowe) poszczególnych języków, jakkolwiek można też odnotować odmiany ogólne. Pod względem stopnia ich znormalizowania dzielą się one na różnorodne postaci: 1) uznawane już, jak np. niekiedy kaszubszczyzna³⁴, za zestandaryzowane lub za język literacki standardowy obecnie *in statu nascendi*, 2) będące, jak na przykład język lemkowski (por. Fontański 1994: 55-60; Fras 1998: 155-163), w zasadzie w trakcie kodyfikacji, 3) posiadające jednoznaczny status gwar języków ogólnonarodowych spoza terytorium Polski, np. ukraińszczyzna polska³⁵. Cenzus gwar, jak wcze-

³³ W przypadku Romów chodzi o cztery używane dialekty języka cygańskiego: Romów górskich, nizinnych, Kelderarów i Lowarów.

³⁴ Szerzej o poglądach odnoszących się do statusu kaszubszczyzny oraz jej aktualnego stanu zob. np. wszystkie artykuły pomieszczone w zbiorze: Breza (1992), a także: Breza (1997: 323-327); A.F. Majewicz (1986: 95-99); Mańczak (1992: 73-83, 1995: 33-41); Popowska-Taborska (1997: 317-321); Topolińska (1992: 237-243); Zieniukowa (1997: 311-316, 1998: 145).

³⁵ Przykładowo gwary Pobuża bądź gwary nadszańskie (zob. np. Babiński 1997: 159; Łesio 1994: 117-137; Oniszkiewicz 1995: 41-51), podobnie gwara śląska, rosyjska gwara staroobrzędowców z grupy pskowskiej itd.

śniej powiedziano, posiada większość etnolektów, tak więc termin *język*, poza właściwą dlań funkcją oznaczania odmiany ogólnej, zwłaszcza literackiej, używany niekiedy w odniesieniu do kontaktów językowych niepolsko-polskich, jest tożsamy z terminem etnolekt, tj. oznacza odmiany języka, których jako rodowitych używają obecnie członkowie poszczególnych mniejszości językowych, mieszkający w Polsce.

Poczynione wyjaśnienia pozwalają na omówienie tych czynników zewnętrznych odmian językowych mniejszości, które obejmują wariantywność kontaktu z innymi językami³⁶. W odniesieniu do sytuacji etnolingwistycznej analizowanego obszaru można poczynić stwierdzenie, iż podobnie jak wobec bezwzględnej, aczkolwiek o różnym stopniu istnienia, (wielo)dwukulturowości wszystkich grup również w odniesieniu do używanych przez nie odmian językowych można mówić o trzech zasadniczych typach „identyfikacji” językowej: trylingwizmie, bilingwizmie oraz monolingwizmie. Kolejnym zagadnieniem dotyczącym współistnienia języków w sytuacji bilingwizmu pograniczy etnicznojęzykowych na terytorium Polski jest dyglosyjny charakter dwujęzyczności³⁷, przy czym dwujęzyczność nierównorzędna występuje w dwóch typach: dyglosji intralingwalnej oraz dyglosji interlingwalnej (Berutto 1989: 554), np. gwara śląska wobec polszczyzny ogólnej i język kaszubski wobec języka polskiego.

3.1.2. Dyglosyjne pogranicza wielojęzyczne

Sytuacja trójjęzyczności nie jest rozpowszechniona. Trylingwizm występuje wśród starszej generacji staroobrzędowców zamieszkających na Mazurach, którzy znają rodzimą gwara, język polski i będący w powszechnym użyciu język niemiecki (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1989: 97; Zielińska 1997: 349-350), oraz – na pograniczu polsko-białoruskim – wśród Białorusinów, którzy w kontaktach z rodziną posługują się „głównie gwarą białoruską, to znaczy językiem społeczności lokalnych oraz językiem polskim i białoruskim”, a także wśród Polaków, którzy w interakcjach rodzinnych używają przede wszystkim języka polskiego, rzadziej gwary języka polskiego i gwary języka białoruskiego (Sadowski 1995: 164).

3.1.3. Dyglosyjne pogranicza dwujęzyczne

Bilingwizm obejmuje większość społeczności mniejszościowych, jednakże nie wszystkich członków poszczególnych wspólnot. Wariantywność kontaktu z innymi językami dotyczy przede wszystkim charakteru i zasięgu dwujęzyczności, rozumianej jako znajomość i posługiwanie się dwoma językami (odmianami) z regularnym przechodzeniem z jednego kodu na drugi w zależności od sytuacji komu-

³⁶ Wariantywność w tym rozumieniu przedstawia np. Coteanu (1957: 131).

³⁷ Dyglosję rozumiemy jako sytuację naprzemiennego używania w procesie komunikacji społecznej dwu odmian języka lub odrębnych języków, które mają odmienną dystrybucję funkcjonalną i które obsługują odrębne dziedziny używania języka. Niekiedy jeden z tych etnolektów ma wyższy status socjalny (por. Wysoczyński 1996: 65). Obszerniej zjawisko to omawia np. Kreminitz (1996: 245-257).

nikatywnych, istniejących w warunkach kontaktów językowo-kulturowych³⁸. Szczegółowo rzecz ujmując, we wszystkich przypadkach układu dwustronnego dwujęzyczność istnieje między odmianą językową danej mniejszości a językiem polskim. Ma ona przy tym charakter bilingwizmu grupowego i stałego, tj. zastanego przez nowych członków grupy (Gruca 1981a: 11, 24), por. np. dwujęzyczność niemiecko-polską, ukraińsko-polską (zob. Wysoczański 1996: 63) itd. Bilingwizm społeczny mniejszości narodowych i etnicznych ma ponadto charakter homogeniczny – gdy oba używane języki są językami słowiańskimi, oraz heterogeniczny – gdy języki należą do odrębnych typów genetycznych (Orzechowska 1981: 117). W rozpatrywanych układach dyglosyjnych byłyby to z jednej strony, np. białoruski i polski, słowacki i polski, z drugiej zaś – np. litewski i polski. Konfiguracji dwujęzyczności pierwszego typu jest więcej niż typu drugiego. W niektórych przypadkach, np. wśród Kaszubów, realizowany jest „model założonej dwujęzyczności” (Latoszek 1992: 44).

Dodać też trzeba, że współcześnie grupy mniejszościowe nie cechuje już w większości przypadków regularny bilingwizm liturgiczny³⁹. Odnosi się to, np. do języka cerkiewnosłowiańskiego używanego w Cerkwi prawosławnej, mającej wyznawców wśród Białorusinów i Łemko-Rusinów, języka arabskiego, który jest językiem liturgicznym Muzułmańskiego Związku Religijnego Tatarów polskich⁴⁰, a także do polszczyzny literackiej pełniącej funkcję języka religii, a kazań powszechnie do lat 80. dla Kaszubów-katolików, jak również (Babiński 1997: 118-128) do języka polskiego dla Ukraińców wyznania rzymskokatolickiego oraz Ormian polskich w miejsce staroormiańskiego („grabar”, por. Pelczyński 1996: 260). Wyrównania do rodzimych etnolektów społeczności są z kolei zauważalne, np. w przypadku kaszubszczyzny, w której po 1980 r. zaczęto głosić kazania w niektórych kościołach (Zieniukowa 1998: 145-146). W rodzimym etnolekcie Łemko-Rusinów czytana jest *Ewangelia*, *Dzieje i Listy Apostolskie*, wygłaszane są kazania, czasami też posłania biskupa, ich mowa jest też obecna w rozmowie księży z wierzniymi (Brzezina 1999, 58-59, Michna 1995a: 68-69). Zupełnie ustalo już posługiwanie się językiem hebrajskim w celach liturgicznych wśród Karaimów na korzyść swojego języka kipczacko-tureckiego (Grochowska 1997: 11).

3.1.4. Jednojęzykowe pogranicza dwukulturowe

Wymienić jeszcze należy dwudzielne pogranicza etniczno-kulturowo-społeczne, które cechuje praktycznie jednoetnolektalność, przy czym zupełny monolingwizm wspólnoty mniejszościowej, jak już powiedziano, jest sporadyczny. Ten typ pograniczny reprezentowany jest przez dwa rodzaje jednojęzyczności. Otóż, zgodnie z wcześniejszymi spostrzeżeniami, dotyczy to np. Ormian polskich posługujących

³⁸ O uwarunkowaniach zmiany kodu w kontaktach i implikacjach komunikacyjnych tegoż zob. m.in. Weinreich 1974, Gumperz (1976: 203-224), Heller, Pfaff (1996: 594-609).

³⁹ Odnosnie do dwujęzyczności w obrębie praktyk religijnych zob. np. Haghes (1972: 308).

⁴⁰ Zob. Pawłowicz (1996: 238), por. też Miśkiewicz (1996: 257), jakkolwiek w pracach tych wskazuje się raczej na zanik omawianej dziedziny używania języka arabskiego.

się, poza incydentalnymi odstępstwami o znamionach biernego używania języka, regularnie polszczyzną. Odrębnie należy potraktować przypadki wyłącznego lub prawie wyłącznego używania etnolektu rodzimego z powodu nieznanomości języka polskiego. Po pierwsze, używanie swojego środka werbalnego porozumiewania się jest typowe dla grup imigranckich, szczególnie w początkowym okresie przebywania ich w naszym kraju. Po drugie, komunikowanie się w języku ojczystym zachodzi wśród członków wspólnot zdomowionych od dawna w państwie polskim bądź to przedstawicieli najmłodszych wiekowo, np. dzieci romskich (por. np. Bułatek 1996: 15; Nowicka 1998: 29), bądź najstarszego pokolenia, np. nielicznych Łemków (Dziewierski, Pactwa, Siewierski 1992: 76).

3.2. Dziedziny używania etnolektu i stopień jego utrzymania

Określenie stopnia utrzymania rodzimego etnolektu sprowadza się w rzeczywistości do przedstawienia zbioru ekologicznych wyznaczników zachowania języka, związanych nierozzerwalnie z aktywnością socjalną języków. Najważniejszym ich urzeczowieniem są, naszym zdaniem, zakresy i dziedziny używania języka. Z wyróżnianych w językoznawczej literaturze polskiej zakresów komunikacji społecznej (zob. np. Furdal 1990: 236-239) mniejszości posługują się swoim etnolektem najpełniej w zakresie potocznym, w mniejszym stopniu w zakresie literacko-artystycznym, szkolnym i publicystycznym, np. etnolekt łemkowski jest używany w co najmniej siedmiu sferach: potocznej, artystyczno-literackiej, publicystycznej, widowiskowej, stowarzyszeniowej, kościelnej i szkolnej (por. Brzezina 1999: 51). Prawidłowość ta rozciąga się również na dziedziny używania języka. Mianowicie, nie wszystkie spośród zazwyczaj wyróżnianych (por. np. Furdal 1990: 224-246) są ziszczane w rodzimym etnolekcie każdej z omawianych grup narodowych i etnicznych, a tym bardziej nie w jednakowym stopniu. Stan ten oddaje przytoczony dalej przegląd niektórych dziedzin.

Dziedziną, w której wszystkie społeczności niejednojęzyczne używają etnolektu ojczystego jest sfera kontaktów codziennych, obejmująca głównie międzyosobnicze kontakty w rodzinie, a także kontakty sąsiedzkie, towarzyskie, na podwórzu itd., przy czym esencjonalność swojego etnolektu w niej oscyluje od całkowitości, np. wśród Romów, do częściowości wśród większości wspólnot.

Ważnym miejscem używania języka ojczystego, a właściwie nabywania i ubogacania jego znajomości, jest szkoła i inne jednostki oświatowe. W mniejszym bądź większym stopniu (por. pkt 4.1.2.1.) tego rodzaju obcowanie językowe istnieje realnie wśród dzieci i młodzieży społeczności białoruskiej, kaszubskiej, litewskiej, niemieckiej, słowackiej, ukraińskiej. Domeną używania języka, która pełni równocześnie rolę ważnego środka jego podtrzymywania, są instytucje i stowarzyszenia społeczno-kulturalne mniejszości.

Węższy krąg rodzimych etnolektów obsługuje obecnie sferę kościelną i obrzędową. Większość przejawów życia religijnego, tj. liturgię, kazania, katechizację,

modlitwy, spowiedź itd., obejmuje w zasadzie język litewski, niemiecki, słowacki i ukraiński⁴¹. W niektórych tylko przejawach (por. pkt 3.1.2.) funkcjonuje język kaszubski, kipczacko-turecki⁴².

Pośród dziedzin, w których jeszcze rzadziej pojawia się rodzima odmiana języka mniejszości, wymienić trzeba sferę artystyczno-literacką, sferę informacyjną (prasa codzienna, czasopisma, telewizja, radio, napisy, ogłoszenia) oraz sferę widowiskową⁴³.

Perspektywa socjologiczna ujmująca badania ekologicznych uwarunkowań komunikatywnych społeczności językowych, ściślej – rodzimego etnolektu w jego funkcjonowaniu w komunikacji wspólnotowej, wiąże się nierozzerwalnie z wymiarem pokoleniowym nosicieli bądź użytkowników tegoż etnolektu. Stopień utrzymania mowy ojczystej w dziedzinach używania języka, stanowiąc o rozległości rozprzestrzenienia socjalnego etnolektu i mierzony jednocześnie kryterium pokoleniowym, będącym rzeczywistym wskaźnikiem jego obecności, pozwala rejestrować wymiar żywotności etnolektu oraz prognozować jego dalsze funkcjonowanie bądź istnienie. Krańcowym, naszym zdaniem, stadium regresji etnolektu, będącej następstwem procesów asymilacyjnych, jest zawężenie jego używania do sfery kontaktów w rodzinie realnie tylko przez członków najstarszej generacji. Taki lub bliski mu stan rzeczy oddają niektóre etnolekty występujące na terytorium Polski, np. gwary ukraińskie na obszarze położonym na północ od Włodawki, którymi mówi ludność w najstarszym i średnim pokoleniu, przy czym są one używane właściwie w kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich (Czyżewski 1994: 14).

3.2.1. Korelacje dziedzin używania etnolektu z demarkacją etnicznojęzykową

Dokonane wyszczególnienie należy uzupełnić wskazaniem na jeszcze inne prawidłowości wynikające z odniesień między zakresami i dziedzinami używania et-

⁴¹ Nabożeństwa w języku litewskim odprawiane są nie tylko w kościołach parafialnych i niektórych filialnych rejonu zwartego, lecz także we Wrocławiu (raz w tygodniu), w Warszawie (raz w miesiącu) i Suwałkach (dwa razy w miesiącu, por. Chalupczak, Browarek (1998: 215). Po słowacku odprawiane są niedzielne msze w parafiach spiskich Jurgów, Kacwin, Krempachy, Łapsze Wyżne, Niedzica, Nowa Biała oraz orawskiej – Jablonka (Ciągwa 1997: 198). Język ukraiński jest nie tylko stosowany w Kościele greckokatolickim, lecz jest w nim obowiązujący.

⁴² Ormianie zgodnie z liturgią Kościoła ormiańskokatolickiego sprawują nabożeństwa w języku ormiańskim, przy czym czynnie posługuje się nim kapłan, wierni zaś śpiewają pieśni i odmawiają modlitwy w rodzimym języku za pomocą śpiewników i modlitewników, w których teksty zapisane są fonetycznie alfabetem łacińskim (Kosma 1992d: 5). W meczecie w Gdańsku-Oliwie odbywa się nauczanie religii dla dzieci Tatarów polskich (Kosma 1992c: 5).

⁴³ Przykładowo, po kaszubsku wydawane są książki, kasety z piosenkami, kołędami i gadkami kaszubskimi. Sporadycznie są to również formy niestandardowe, por.: „W Sierakowicach bracia Bigusowie posługują się kaszubskim w interesach. Rozsyłają do kontrahentów dwujęzyczne pocztówki świąteczne albo wręczają butelkę likieru z nalepką po kaszubsku” (Ostałowska 1997: 9). Więcej informacji szczegółowych o dziedzinach używania konkretnych etnolektów zawierają przywoływane prace, zob. m.in. Kurcz (1997b), Miśkiewicz (1996: 259-265), Szczepański (1997b), Wysoczyński (1996: 57-79, 1997: 337-345), Zielińska (1997: 347-352).

nolektu a nierozdzielnością ich powiązań, o czym była już mowa, z konkretnym charakterem wielo- lub dwujęzyczności oraz rangą języków w układzie dyglosyjnym. Po pierwsze, używanie etnolektu rodzimego w dziedzinach kontaktów interpersonalnych nie oznacza jednocześnie wyłączności jego występowania w nich, jakkolwiek nie wyklucza to istnienia bezwyjątkowości, por. w tym względzie spostrzeżenia zawarte w punkcie 3.2. Znaczna część takich dziedzin i to w obrębie większości, jak się wydaje, omawianych wspólnot językowych wykazuje wyraźnie sytuacyjną dystrybucję kodów językowych. Po drugie, oprócz sytuacyjnej dystrybucji kodów językowych w sferze kontaktów rodzinnych wybór bądź swojego etnolektu, bądź języka polskiego może być zdeterminowany w pewnym przynajmniej stopniu podziałem wspólnoty pod względem świadomości etnicznonarodowej. Naturalnie dotyczy to tylko niektórych grup. Przykładowo, etnolekt Łemków przeważa na co dzień wśród reprezentantów opcji prolemkowskiej, tylko niekiedy jest on zastępowany przez język polski. Przedstawiciele orientacji propolskiej z kolei w codziennych kontaktach rodzinnych rozmawiają po łemkowsku lub po łemkowski i po polsku albo też – rzadziej – po polsku i czasami po łemkowsku. Łemkowie-Ukraińcy również stosują w domu najczęściej rodzimy etnolekt, jednakże niektórzy z nich posługują się ponadto językiem ukraińskim (por. Ślęzak 1997: 236-237). Po trzecie, zachodzi ścisła zależność między poczuwaną przez konkretną społeczność rangą danego języka a orientacją etniczną, np. „Ślązacy, Mazurzy, wybierają najczęściej opcję niemiecką, upatrując w niej swój awans cywilizacyjny, natomiast dla Kaszubów język polski pozostaje nadal narzędziem ruchomości społecznej, stanowiąc świadectwo godzenia dwóch typów tożsamości w obrębie tego samego organizmu narodo-państwowego” (Latoszek 1992: 48⁴¹). W kontekście przydatności „w robieniu kariery” niewielki jest też prestiż języka białoruskiego (Salański 1991: 6) i innych etnolektów wobec języka polskiego. Po czwarte, w przeciwieństwie do uznania prestiżu nie ojczystego, lecz innego języka w kwestiach samoidentyfikacyjnych wysoka ocena rodzimego etnolektu pojawia się w jego współzależności z identyfikacją konfesyjno-kultuową, np. u staroobrzędowców⁴². Po piąte, język polski, używany jest w wielu dziedzinach, w których nie występują odmiany języków mniejszości, np. administracyjno-sądowniczej, usługowej itd.⁴³ Następnym tych kontaktów w obrębie rozpatrywanych pograniczy etnicznojęzycznych jest często

⁴¹ O korelacjach między znajomością i użyciem przez Kaszubów swojego etnolektu i języka polskiego a samoidentyfikacją zob. np. Synak (1995a: 161-164), Iskierski, Latoszek (1995: 146-148).

⁴² „Niezależnie od wieku wszyscy staroobrzędowcy na ogół unikają mówienia po rosyjsku przy obcych. [...] Mimo takiej sytuacji obserwowaliśmy osobliwe oddziaływanie kultu religijnego na język – w obrębie świątyni oraz w drodze na nabożeństwo wszystkie generacje używały języka rodzimego”, zob. Grek-Pabisowa, Maryniakowa (1989: 97).

⁴³ Ważna z pozycji społeczności etnicznych jest sfera geonimiczna (zob. Furdal 1998: 18). Por. w tym względzie z jednej strony, np. wprowadzanie nazw urzędowych w miejsce nazw tradycyjnych na Łemkowszczyźnie, aby wyprzeć łemkowskie świadectwa językowe (Rieger 1983: 115), z drugiej zaś – pojawiające się po 1989 r. polsko-niemieckie nazwy ulic, napisy na pomnikach itp. na Śląsku Opolskim (Palczak 1994: 173).

tendencja do pogłębiania się procesów integracyjnych wobec języka polskiego, warunkująca procesy asymilacyjne. Jednakże w kontaktach członków mniejszościowych wspólnot językowych, np. dla staroobrzędowców (zob. Zielińska 1997: 347-352), z przedstawicielami grupy polskojęzycznej język polski może mieć znaczenie drugorzędne. Po szóste, podkreślenia wymaga też fakt, że sytuacje dwujęzyczności pogranicza nie determinują używania jedynie ogólnej odmiany języka polskiego, lecz – zwłaszcza w dziedzinach mniej formalnych – lokalnej odmiany gwarowej⁴⁷.

4. Ochrona etnolektu rodzimego

Ochrona mowy ojczystej związana jest przede wszystkim z uwarunkowaniami politycznymi, wpływają one bowiem przeważnie bezpośrednio na etnolekt oraz jego nosicieli lub użytkowników. W myśl tego położenie etnolektu zależy od stosunków politycznych i polityki językowej⁴⁸. Do niekorzystnych czynników polityczno-prawnych języków mniejszościowych należy zaliczyć m.in. ograniczenie swobody używania języka, kontrolę językową bądź konsekwentną politykę homogenizacji oraz konflikty etnicznojęzykowe (Tortosa 1986: 54-55, Kabzińska-Stawarz, Szynkiewicz 1996). Do czynników wzmacniających status etnolektu należą m.in.: swoboda polityczno-społeczna, religijna i językowa, umocowania prawne pozycji języka na określonym terytorium (por. np. Turi 1996: 160-168) oraz pozycja instytucjonalnych środków wspierania, podtrzymywania i rozpowszechniania języka, z nieformalnych zaś – różne formy walki.

4.1.1. Wybrane ustalenia traktatowe

W świetle powyższych uwag rozważania sytuacji etnicznojęzykowej pogranicza należy uzupełnić wskazaniem na niektóre ustanowienia traktatowe zgodne z Deklaracją kopenhaską⁴⁹, a konkretnie podpisane po 1992 r. traktaty dwustronne o ochronie mniejszości narodowych, które są „związane węzłem etnicznym z państwami sąsiedzkimi” (Barcz 1996: 62), tj. z Republiką Czeską, Słowacją, Federacją Rosyjską, Niemcami, Ukrainą, Republiką Białoruską i Republiką Litewską (zob. Janusz 1997: 155-163), oraz ochronie tożsamości etnicznej emigrantów. Gwarantowa-

⁴⁷ Języka literackiego i gwary dialektu mazowieckiego używają na przykład staroobrzędowcy, zob. Zielińska (1997: 349).

⁴⁸ Przy czym glottopolityka dotyczy głównie planowania statusu języka, którego przejawem jest oddziaływanie na funkcjonalnoprawny status języka oraz oddziaływanie na usankcjonowanie ustaleń normatywnych, por. Wysoczański (1999: 244).

⁴⁹ Odnoszące się „do zachowania, wyrażania i rozwijania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej bez jakiegokolwiek dyskryminacji i w warunkach pełnej równości wobec prawa”, zob. Barcz (1996: 76). O sytuacji prawnopolitycznej mniejszości w Polsce socjalistycznej zob. np. Majewicz (1998: 54-73), o uwarunkowaniach obecnych wobec standardów europejskich zob. np. Simonides (1996: 118-119).

na w nich ochrona obejmuje między innymi nauczanie języka ojczystego i w języku ojczystym, swobodne posługiwanie się tym językiem w życiu prywatnym i publicznym, używanie swoich imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego⁵⁰ itd. Nie kwestionując ważności oparcia w ustaleniach traktatowych wynikających ze zobowiązań przyjętych w *Europejskiej Karcie Języków Regionalnych i Mniejszościowych*⁵¹, sądzimy, że same przez się nie umożliwiają one dostatecznego zabezpieczenia dla trwania, a tym bardziej żywotności rodzimego etnolektu mniejszościowego. Większą porękę w tym względzie może dać, naszym zdaniem, utrzymanie dotychczasowej rozległości sfer użycia języka bądź – jeśli to możliwe – jej rozszerzenie z jednoczesnym pozytywnym stosunkiem do ojczystej mowy.

4.1.2. Zaplecze instytucjonalne

Istotny krąg zagadnień glottopolityki dotyczy roli instytucjonalnych środków wspierania, podtrzymywania i rozpowszechniania języka, np. szkoły, kościoła, stowarzyszeń, organizacji i fundacji, radia i telewizji, twórczości ludowej, teatralnej, filmowej, wydawnictw szkolnych, akademickich, naukowych i prasowych, profesjonalnych i amatorskich form działalności kulturalno-artystycznej, głównie zespołów artystyczno-estradowych, chórów, festiwali, konkursów itd. Ogólnie wszystkie one funkcjonują w warunkach wymienionych mniejszości, jednakże nie oznacza to, że każda wspólnota posiada pełne ich zaplecze, a tym bardziej że są one wystarczające i mocne, można bowiem w tym względzie zauważyć znaczne różnice między poszczególnymi społecznościami. Tylko niektóre spośród mniejszości, jak np. litewska lub niemiecka, dysponują względnie wszystkimi niezbędnymi organami służącymi omawianym celom, są one zarazem liczne, rozwinięte i stabilne. Pozostałe wspólnoty rozporządzają bądź nielicznymi silnymi i trwałymi środkami wzmacniającymi utrzymanie statusu swojego etnolektu (jednak większość z nich jest niewystarczająco ważka), bądź jedynie takimi, których znaczenie dla wspierania, podtrzymywania i rozpowszechniania języka jest nieznaczące.

4.1.2.1. Szkolnictwo etniczne

Jakkolwiek wiele mniejszości, np. białoruska, kaszubska, litewska, niemiecka, słowacka, ukraińska, posiada swoje szkolnictwo na poziomie szkoły podstawowej bądź nawet średniej i inne placówki oświatowe⁵², to z ekologicznego punktu widze-

⁵⁰ O szczególnej ważności kwestii dotyczących imion własnych na pograniczach zob. np. Abramowicz (1998: 5-10). Odnośnie do zagadnień zachowywania tradycyjnych form imion lemkowskich w polskich dokumentach zob. np. Wielocha (1993: 134). Wybrane przypadki naruszania w Polsce praw osób należących do mniejszości przywołuje m.in. Janusz (1994: 15-27).

⁵¹ *Karta* daje m.in. pełny obraz umocowań prawnych języków regionalnych i mniejszościowych, a zwłaszcza wykaz środków ich promocji w życiu publicznym, por. Janusz (1994: 54-70).

⁵² Na przykład w roku szkolnym 1993/94 było ogółem 165 szkół podstawowych i średnich (11 694 uczniów) oraz 4 oddziały przedszkolne: 2 dla dzieci słowackich, 1 – niemieckich i 1 – ukraińskich (łącznie 68 dzieci), por. Łodziński 1995: 132; od 1990 r. w Warszawie działa

nia bardziej zasadne jest, naszym zdaniem, nie tyle wyszczególnienie placówek danego typu z rozbiorem na dane wspólnoty, ile systematyzacja ich wedle tego, czy język ojczysty jest w nich tylko celem dodatkowego nauczania (w szkole polskiej lub międzyszkolnym zespole nauki języka ojczystego grupującym uczniów z różnych placówek), czy też jest on zarówno obiektem poznania, jak i środkiem nauczania (w szkole z językiem wykładowym mniejszości ewentualnie w szkole dwujęzycznej)⁵³. Otóż mniejszościowe języki ojczyste są aktualnie w przeważającej mierze językami nauczanyymi dodatkowo, natomiast szkoły, w których nie jest on tylko przedmiotem nauczania, lecz językiem wykładowym, są nieliczne⁵⁴. Zestawienie tegoż przedstawia się następująco: j. litewski (r. szk. 1994/95): nauczanie w języku ojczystym odbywa się w 1 LO (w Puńsku), 4 SP, 1 szkole zawodowej, 2 szkołach dwujęzycznych, przedmiotem dodatkowym jest on w 3 SP i 1 zespole międzyszkolnym (ogółem 795 uczniów, 30 nauczycieli); język słowacki (r. szk. 1995/96): 2 SP, przedmiotem dodatkowym w 15 szkołach: 1 LO i 14 SP (ogółem 748 uczniów, 23 nauczycieli⁵⁵); j. ukraiński (r. szk. 1994/95): 7 szkół (3 LO, 4 SP), przedmiotem dodatkowym w 42 SP, 9 międzyszkolnych zespołach SP, 1 międzyszkolnym zespole uczniów szkół ponadpodstawowych (ogółem 1939 uczniów, 82 nauczycieli⁵⁶); j. białoruski (r. szk. 1994/95): przedmiotem dodatkowym w 2 LO, 41 SP (ogółem 3596 uczniów⁵⁷); elementy j. hebrajskiego (r. szk. 1998/99): przedmiotem dodatkowym w 2 SP (ogółem ok. 70 uczniów⁵⁸); j. kaszubski (r. szk. 1996/97): przedmio-

też Przedszkole Fundacji Ronalda S. Laudera dla dzieci żydowskich (zob. „Biuletyn...” 1999: 2); w 1995 r. było 198 placówek (wraz z zespołami międzyszkolnymi) dla 13 400 uczniów, nauczycieli zaś niewiele ponad 300, zob. Janowski (1995: 35). Po 1995 r. powstały oddziały przedszkolne prowadzone po białorusku w Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Hajnówce i Lewkowie.

⁵³ Por. w tym względzie *Ustawę o Systemie Edukacji z 7.09.1991* oraz *Rozporządzenie Ministra MEN z 24 marca 1992 r. w sprawie organizacji kształcenia umożliwiającego podtrzymanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych*, „Monitor Polski”, 1992, nr 34, poz. 150, s. 571-572.

⁵⁴ Dodać należy, że w szkołach z obcym językiem wykładowym nauczanie w tym języku obejmuje wszystkie przedmioty oprócz historii i naturalnie języka polskiego. Wyjątek stanowią dzieci z tzw. „romskich klas”, których w Polsce jest ok. 30 (m.in. w Olsztynie, Radomiu, Wrocławiu, Zabrzu). W tym przypadku chodzi nie o nauczanie w języku rodzimym ani o pobieranie lekcji swojego języka, lecz o uczenie się języka polskiego, którego znajomość u dzieci jest zwykle słaba (zob. Bułatek 1996: 14-16; Nowicka 1998: 28-31; Prażmowski 1996: 31-33).

⁵⁵ Językiem wykładowym słowacki jest w Szkole Nr 1 i Nr 2 w Nowej Białej, zob. Sobocki (1995: 37-38). Liceum ogólnokształcące z językiem polskim i słowackim funkcjonuje we wsi Jablonka w powiecie nowotararskim, woj. małopolskie.

⁵⁶ Paralelnie do rozproszenia Ukraińców, rozrzucone są również szkoły etniczne. Działalność nauczycieli języka ukraińskiego wspiera wydatnie Ukraińskie Towarzystwo Nauczycielskie, zob. Janowski 1995: 34; o ukraińskim szkolnictwie mniejszościowym oraz kursach nauczania języka ojczystego por. też Wysoczyński (1996: 68-70).

⁵⁷ W obu liceach (w Bielsku Podlaskim i Hajnówce) oraz we wszystkich SP 3 godziny tygodniowo. Wcześniej, np. w LO w Bielsku Podlaskim w wymiarze 4 godz. tygodniowo, a w SP – 3 godziny. Wszystkie szkoły z językiem białoruskim mieszczą się wyłącznie na Białostocczyźnie, pracuje w nich ok. 100 nauczycieli, por. Salański (1991: 1, 6).

⁵⁸ Od 1994 r. Prywatna Szkoła Podstawowa nr 94 Fundacji Lauder-Morasha w Warszawie

tem dodatkowym w I LO, I SP⁵⁹; j. lemkowski: przedmiotem dodatkowym w 5 SP⁶⁰; j. niemiecki (r. szk. 1994/95): przedmiotem dodatkowym w 67 SP (ogółem 6152 uczniów⁶¹).

Pośrednim tylko ogniwem wsparcia etnolektów mniejszości są nauczycielskie kolegia językowe i studia w zakresie danej neofilologii, gdyż nie mogą one być, naszym zdaniem, mechanicznie traktowane jako kierunki przygotowujące kadrę nauczycielską wyłącznie dla mniejszości, aczkolwiek w jakimś stopniu zaspokajają one kształcenie przyszłych nauczycieli języków poszczególnych wspólnot. Przykładowo, studia w zakresie białorutenistyki prowadzi UW, germanistyki – wiele uczelni, lituanistyki – UAM, UW, ukrainistyki – UW, UJ, UMCS, UAM, US, KUL, UW, WSP w Rzeszowie i Słupsku, słowenistyki – UJ, US⁶².

4.1.2.2. Działalność wydawnicza

Innym rodzajem wsparcia rodzimego etnolektu jest działalność wydawnicza, która obejmuje głównie wydawnictwa prasowe, książkowe, naukowe i szkolno-dydaktyczne⁶³. Wśród tytułów prasowych znajdują się gazety i czasopisma w języku ojczystym, tytuły dwujęzyczne oraz polskojęzyczne. Wszystkie one pełnią funkcję konsolidującą wspólnoty, niemniej jednak tylko te pierwsze wzmacniają wydatnie

oraz od 1998 r. Szkoła Podstawowa Lauder Etz Chaim we Wrocławiu (Sobierańska 1996: 63-64; „Biuletyn...” 1999: 2-3). Wcześniej, w 1947 r., prywatne szkoły żydowskie organizował Tymczasowy Komitet Żydów Polskich z siedzibą w Lublinie (Romanowska 1995: 202), toteż „Komisja Edukacji Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w 1947 r. prowadziła 34 szkoły z 179 nauczycielami, do których uczęszczało 2874 uczniów. Po 1949 r. zlikwidowano prawie wszystkie żydowskie placówki oświatowe, do 1968 r. dotrwały jedynie szkoły w Łodzi, Wrocławiu i Wałbrzychu, a i te wkrótce zamknięto...” („Biuletyn...” 1999: 1).

⁵⁹ Liceum w Brusach i dwujęzyczna szkoła podstawowa w Głodnicy (Ostalska 1997: 9).

⁶⁰ Po 1993 r. zaczęto nauczać lemковского w szkołach podstawowych w Krynicy, Ujściu Gorlickim, Hańczowej i Kuńkowej. Na obszarze diaspory (w Legnicy) nauczycielką jest obecnie Mirosława Chomiak. Efektem jej pracy są ponadto zredagowane pozycje podręcznikowe, m.in.: *Gramatyka lemkiwskiego języka* (1992); *Lemkiwska gramatyka dla dity* (1992); *Lemkiwsky bukwy*, 1-2 czast (1992-1993). W tym miejscu wypada jeszcze wymienić *Perszyj lemkiwsko-polskyj słownik* Jarosława Horoszczyka (Legnica 1993). Pełniej sferę szkolną przedstawia np. Brzezina (1999: 59-61).

⁶¹ Według szacunków MEN nauczanie języka niemieckiego jako ojczystego odbywało się w 45 SP (Chalupczak, Browarek 1998: 144). W przypadku języka niemieckiego niecodzienne jest rozgraniczenie szkolnictwa etnicznego od szkół niemieckojęzycznych (obok angielsko- czy francuskojęzycznych), zwłaszcza ogólnokształcących, powoływanych w celu kształcenia językowego młodzieży polskiej. Pełniej sferę szkolną przedstawia np. Brzezina (1999: 59-61).

⁶² Oprócz kierunków funkcjonują też specjalizacje w zakresie tych filologii. Z innych należy wymienić kaszubistykę (i lektorat kaszubskiego) na Uniwersytecie Gdańskim, arabistykę na UW itd.

⁶³ Z tych ostatnich por. np. wydane w ostatnich latach podręczniki do nauki języka ukraińskiego: Я. Грицьковян, *Любить Україну. Українська література і мова. Підручник для 7 класу*, Warszawa 1992; І. Денісюк, D. Jarczak, E. Kucharska, *Язык український в вивченнях: скrypt для студентів польськоязычних*, Szczecin 1993; І. Хук, М. Кавецька, *Вивчаємо українську мову: підручник до науки языка українського*, Lublin 1994.

etnolekt rodzimy. Ze względu na dużą liczebność tytułów, sięgającą niekiedy kilkunastu pozycji, w tym miejscu poprzestaniemy na ilustracyjnym wskazaniu organów wspólnot, np. Białorusini – tygodnik „Niwa” w języku białoruskim; Cześci – wydają pismo „Život”; Tatarzy – mają kwartalnik „Życie Muzułmańskie”; Żydzi – ukazuje się dwutygodnik dwujęzyczny „Dos Idisze Wort” ‘Słowo Żydowskie’ i wydawane po polsku „Jidele – Pismo młodych Żydów i ich przyjaciół”; Romowie od 1990 r. posiadają miesięcznik „Rom p-o drom” – „Cygan w drodze” wydawany w języku polskim i dialektach cygańskich; Litwini – wydają dwutygodnik „Aušra” oraz pismo polskojęzyczne „Lituanica”; Łemkowie: poza znanym od 1991 r. czasopiśmie „Łemkowyna”, ukazuje się m.in. trzymiesięcznik Stowarzyszenia Łemków „Besida”, rocznik „Łemkiwskij Kalendar” i „Nasza Hazeta” Koła Stowarzyszenia Łemków, biuletyn „Łemko” Obywatelskiego Kręgu Łemków „Hospodar”, gazeta „Holos Łemkiw” i trzymiesięcznik „Watra” drukowane przez Zjednoczenie Łemków; Niemcy – wychodzi m.in. na Opolszczyźnie tygodnik ogólnopolski „Schlesische Wochenblatt”, w Olsztynie „Masurische Storchennest”; Ukraińcy – wychodzi tygodnik „Nasze Słowo” oraz kwartalnik „Nad Buhom i Narwoju”; Ormianie – od 1993 wychodzi w Krakowie polskojęzyczny „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”⁶⁴.

4.1.2.3. Twórczość literacka

Szczególna jest też doniosłość twórczości literackiej w języku mniejszości, wiąże się ona bowiem bezpośrednio z utrwalaniem i pielęgnowaniem odmiany artystycznej języka. Przykładowo, ukazują się tomiki poezji i prozy miejscowych białoruskich twórców zorganizowanych w Stowarzyszeniu Literackim „Białowieża”⁶⁵. W twórczości ukraińskiej z kolei, w której dominuje poezja, w latach 1956-1983 była to literatura UTSK-owska, po 1983 r. jest to tzw. „odnowa literacka” (skupiają się w niej poeci młodego pokolenia, m.in. T. Karabowycz, J. Chrynyk, M. Czech, R. Drozd) oraz wyrażająca specyfikę lokalną Chełmszczyzny z Podlasiem poezja tworzona w rodzimych gwarach⁶⁶, którą reprezentują m.in. S. Sydoruk, I. Kyrzyziuk, J. Hawryluk, Ż. Żabyńska (Duć-Fajfer 1996: 203-220). Współcześni poeci łemkowscy to przede wszystkim P. Murianka (P. Trochanowski), P. Stefanowski, W. Graban, S. Trochanowska (Duć-Fajfer 1996: 203-220), O. Duć i inni.

Niekwestionowana we wspieraniu swojego języka jest rola przekładów,

⁶⁴ Por. ponadto: półrocznik „Białoruskie Zeszyty Historyczne” z artykułami w języku białoruskim, polskim i rosyjskim, miesięcznik „Czasopis – Pismo Informacyjno-Kulturalne Wschodniej Białostoczczyzny” w języku białoruskim i polskim, corocznie wydawany jest „Kalendarz Białoruski”, Bractwo Młodzieży Prawosławnej wydaje w języku białoruskim kwartalnik „Fos”; miesięcznik „Hoffnung – Czasopismo Niemców na Górnym Śląsku”, dwutygodnik „Auf Schlesischer Erde”; „Rocznik Tatarów Polskich – Pismo Związku Tatarów Polskich”.

⁶⁵ Por. też np. zbiór utworów łemkowskich w opracowaniu P. Trochanowskiego *Mainko, kup mi kryżku*, Warszawa 1995.

⁶⁶ „W tym systemie językowym ludność miejscowa przekazuje teksty folklorystyczne, np. pieśni, bajki [...]” (Czyżewski 1994: 14).

zwłaszcza literatury⁶⁷. Poświadczenia opracowań translatorskich są liczne, również z etnolektów, którym od niedawna przyznaje się odrębność, por. np. tłumaczenie z łemkowskiego na polski utworu prozatorskiego *Smak doli* Semana Madzelana.

4.1.2.4. Organizacje narodowościowe

Ramy niniejszej pracy nie pozwalają na szersze zarysowanie roli wielorako ukierunkowanej działalności rozlicznych organizacji poszczególnych wspólnot⁶⁸, które, uogólniając, wedle założeń programowych mają na celu troskę o interesy swojej grupy, zwłaszcza dobro rodzimej kultury, jak też sprawy własnej tożsamości⁶⁹. Zasygnalizujemy zatem tylko niektóre kwestie odnoszące się do dbałości o etnolekt ojczysty. Otóż, w ostatnich kilku latach zauważalne są wyraźne przedsięwzięcia, np. Stowarzyszenia Łemków, które dążąc do uznania odrębności etnolektu łemkowskiego, zabiega o jego standaryzację, wprowadzenie go do szkół i upowszechnienie nauczania, inspirowanie badań łemkoznawczych (Michna 1995a: 107-113).

Wskazując na niekwestionowaną ważność każdej z możliwych form, a więc i wielu nie przedstawionych tutaj, za najważniejsze – jak się wydaje – należy uznać

⁶⁷ Z języka ojczystego i na język rodzimy (por. Wysoczański 1999: 247), przy czym w odniesieniu do wielu zbiorowości etnicznych, zwłaszcza nie mających skodyfikowanego etnolektu, ważne są, naszym zdaniem, nie tylko tłumaczenia dzieł literatury pięknej, lecz także tych rodzajów tekstów, które mogą realnie rozszerzać dziedzinę używania rodzimego etnolektu. Spoza literatury przywołać można w tym względzie, np. dwa przekłady *Nowego Testamentu* na kaszubski.

⁶⁸ Białorusini: np. Związek Białoruski w Rzeczypospolitej, w którego skład wchodzi Białoruskie Stowarzyszenie Literackie „Białowieża”, Stowarzyszenie Dziennikarzy Białoruskich, Rada programowa tygodnika „Niwa”, Białoruskie Zjednoczenie Demokratyczne, Białoruskie Zrzeszenie Studentów i Związek Młodzieży Białoruskiej, a także Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne; Czesi: do 1995 r. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce; Grecy: Towarzystwo Greków w Polsce; Litwini: np. Stowarzyszenie Litwinów w Polsce, Litewskie Towarzystwo św. Kazimierza, Wspólnota Litwinów w Polsce; Łemkowie: np. Stowarzyszenie Łemków, Zjednoczenie Łemków; Macedończycy: Stowarzyszenie Macedończyków w Polsce; Mazurzy i Warmiacy: np. Warmińsko-Mazurskie Towarzystwo Kulturalno-Społeczne, Mazurskie Zrzeszenie Kulturalne; Niemcy: np. Związek Niemieckich Stowarzyszeń Społeczno-Kulturalnych w Rzeczypospolitej Polskiej, Rada Główna Niemców Górnośląskich; Ormianie: Koła Zainteresowań Kulturą Ormian pod patronatem PTL, Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne; Romowie: np. Ogólnopolskie Stowarzyszenie Romów w Polsce; Rosjanie: Towarzystwo „Russkij Klub”; Rosjanie-Staroobrzędowcy: Naczelna Rada Staroobrzędowców; Słowacy: Towarzystwo Słowaków w Polsce, Towarzystwo św. Wojciecha, Macierz Słowacka; Tatarzy: np. Muzułmański Związek Religijny, Związek Tatarów Polskich, Instytut Ibn Chalduna; Ukraińcy: np. Związek Ukraińców w Polsce, Związek Ukrainek, Organizacja Młodzieży Ukraińskiej „Plast”, Ukraińskie Towarzystwo Nauczycielskie w Polsce, Towarzystwo Miłośników Kultury Materialnej Chelmszczyzny i Podlasia, Związek Ukraińców Podlasia; Żydzi: np. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, Polska Unia Studentów Żydowskich, Żydowski Instytut Historyczny, Stowarzyszenie Dzieci Holocaustu.

⁶⁹ Por. np. Havurah Leimud Jahadut – Bractwo dla Poznawania Judaizmu z siedzibą we Wrocławiu, które pomoc w samoidentyfikacji swych członków jako Żydów ma wpisaną w zadania statutowe, zob. Pawłowicz (1996: 252).

te, które najsilniej oddziałują na język bądź trwale zespalają go z poczuciem przynależności grupowej, zwłaszcza nauczanie go na każdym poziomie edukacyjnym, a także w przedszkolu⁷⁰, funkcjonowanie w sferze religijnej, formach życia kulturalnego, przede wszystkim twórczości literackiej oraz środkach przekazu⁷¹.

Sumując, należy stwierdzić, iż powyższe rozważania, stanowią ujęcie odnieść wzajemnych między porządkiem socjalnojęzykowym i klasyfikacją językową a współczesną siatką etniczną Polski z wielorakimi heteronomiami zeń wynikającymi, unaoczniają, niezależnie od pozornie całkowitej homogeniczności, jak by można sądzić, przede wszystkim na podstawie niewielkiej liczebności wspólnot mniejszościowych względem dominującej liczby ludności polskiej oraz bezkonfliktowego obecnie współwystępowania wszystkich społeczności, złożoność językowoetniczną obszaru naszego kraju. Dokonana charakterystyka uwarunkowań zewnętrznych wszystkich etnolektów, zarówno ujmowanych globalnie, jak i branych z osobna, obrazuje całościowo dystrybucję terytorialno-demograficzną etnolektów i ich nosicieli (użytkowników), wielokształtność typów i rodzajów obszarów etnicznojęzykowych przybierających postać rozmaitych pograniczy: demarkację etnicznojęzykową na pograniczach, niejednorodność typologiczną (samo)identyfikacji pod względem językowoetnicznym i innych wyznaczników tożsamościowych, a co za tym idzie, swoistość szczegółowszych zagadnień natury socjalnojęzykowej: niejednorodności etnolektalnej, wielość dyglosyjnych układów pograniczy, nierównomierność dziedzin używania języka, zróżnicowanie form i rodzajów jego wspierania oraz swoistość stopnia utrzymania poszczególnych etnolektów rodzimych. Niezależnie od pełniejszego zagwarantowania prawnych, mogących nastąpić w świetle integracji z Unią Europejską, dbałość o rodzime etnolekty jest wciąż konieczna.

Literatura

- Abramowicz Z., 1998, *Linie chrześciane jako symbol kulturowy mniejszości narodowych*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 9 Językoznawstwo, Warszawa, s. 5-10.
 Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie*, Kraków.
 Barcz J., 1996, *Klauzule dotyczące ochrony mniejszości narodowych w nowych dwustronnych traktatach Polski z państwami sąsiedzkimi*, „Przegląd Zachodni”, R. 51, nr 2, s. 61-87.
 Berutto G., 1989, *On the Typology of Linguistic Repertoires (An Italo-Romance View)*, [w:]

⁷⁰ Konieczność nauczania etnicznego jest mocno podkreślana w literaturze przedmiotu, por. np. Smolicz (1990: 272). Nauczanie języka ojczystego w przedszkolu może nawet, krańcowo, prowadzić do restytucji znajomości i używania języka, zob. Perlin (1986: 21).

⁷¹ Przykładowo, Radio Białystok emituje codzienne audycje w języku białoruskim, od 1990 roku nadaje też półgodzinne audycje w języku litewskim. Od 1999 r. funkcjonuje Białoruskie Radio „U siebie”. Gdańskie radio nadaje Magazyn Kaszubski. Raz w tygodniu Radio Katowice nadaje audycję „Pojednanie i Przyszłość – Górnośląski Magazyn Mniejszości Niemieckiej” w języku niemieckim i polskim, a Radio Opole – audycję „Nasz Heimat”. W TV Gdańsk jest Magazyn Kaszubski „Rodno Zemla”, w edycji suwalsko-mazurskiej Kuriera Telewizyjnego – kilkunastominutowy program w języku litewskim, w TV Katowice – Redakcja w Opolu – półgodzinny magazyn „Oberschlesien Journal”.

U. Ammon (red.), *Status and Function of Languages and Language Varieties*, Berlin–New York, 552-569.

„Biuletyn Informacyjny Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Wrocławiu”, wrzesień 1999, nr 4.

Bobrownicka M. (red.), *Symbioza kultur słowiańskich i niesłowiańskich w Europie Środkowej*, Kraków.

Borzętkowski J., 1995, *Lusatian Sorbs and the Kashubes: Similarities of History and Community of Existence*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 167-177.

Breza E., 1997, *Merkmale der kaschubischen Literatursprache*, [w:] B. Synak. T. Wicherkiewicz (red.), *Language Minorities...*, s. 323-327.

Breza E. (red.), 1992, *Problem statusu językowego kaszubszczyzny. Materiały z sesji popularnonaukowej 17 X 1991*, Gdańsk.

Brzezina M., 1999, *Łemkowski w Polsce w aspekcie socjolingwistycznym*, „Socjolingwistyka” XVI, 51-83.

Bułat M., 1996, *Cygańska klasa*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 2, s. 14-16.

Chalupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin.

Ciągwa J., 1997, *Słowacka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1920-1996*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 182-204.

Coteanu I., 1957, *A propos des langues mixtes (sur l'istiro-roumain)*, [w:] *Mélanges linguistiques. Publiés à l'occasion du VIIIe Congrès International des Linguistes à Oslo, du 5 au 9 août 1957*, Bucarest, 129-148.

Czyżewski F., 1994, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin.

Czyżewski F., 1995, *Z historii badań atlasowych nad ukraińskimi gwarami Pobuża (1926-1988)*, [w:] M. Kondratiuk (red.), *Badania dialektów...*, s. 19-32.

Damm K., Mikusińska A. (red.), 2000, *Ludy i języki świata*, Warszawa.

Datner H., Melchior M., 1997, *Żydzi we współczesnej Polsce – nieobecność i powroty*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 63-81.

Duć-Fajfer H., 1996, *Літературна творчість українців у Польщі після другої світової війни*, „Slavia Orientalis”, t. XLV, nr 2, s. 203-220.

Dziewierski M., Pactwa B., Siewierski B., 1992, *Dylematy tożsamości. Studium społeczności lemkowskiej w Polsce*, Katowice.

Fontański H., 1994, *Najnowsze próby kodyfikacji języka Rusinów karpaccich*, [w:] M. Blicharski, H. Fontański (red.), *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, t. 1, Katowice, 55-60.

Fras J., 1998, *Współczesny status etnolektu lemkowskiego*, *Politologia*, nr 22, s. 155-163.

Furdal A., 1990, *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław.

Furdal A., 1992, *Sytuacja mniejszości językowych w Europie*, [w:] S. Grabias (red.), *Język polski jako obcy*, nr 4, Lublin, s. 7-12.

Furdal A., 1998, *Ziemie Zachodnie i Północne jako przedmiot zainteresowań lingwistycznych*, [w:] *Gwary i nazewnictwo na Ziemiach Północnych i Zachodnich*, Zielona Góra, s. 17-21.

Galus H., 1996, *Źródnicowanie etniczne Pomorza. Problemy podmiotowości i partnerstwa w życiu publicznym*, „Przegląd Zachodni”, R. 51, nr 4, s. 23-41.

Goebel H., Nelde P.H., Starý Z., Wölck W. (red.), 1996, *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, t. 1, Berlin–New York.

Grek-Pabisowa I., 1995, *Związki gwary rosyjskich enklaw staroobrzędowców z językiem polskim dawniej i obecnie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 32, s. 153-160.

Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1989, *O wyznawcach wschodniego Kościoła Staroobrzędowego w Polsce*, [w:] R. Łużny (red.), *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, Lublin, s. 89-101.

Grochowska M., 1997, *Jakim ja językiem mówiłem w tym śnie*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn”, nr 24 (223), s. 7-12.

- Gruca F., 1981a, *Glottodydaktyczne implikacje bilingwizmu*, [w:] F. Gruca (red.), *Bilingwizm...*, s. 9-39.
- Gruca F. (red.), 1981b, *Bilingwizm a glottodydaktyka*, Warszawa.
- Gumperz J.J., 1976, *Sociolinguistics and Communication in Small Groups*, [w:] J.B. Pride, H. Janet, *Sociolinguistics*, Harmondsworth, Middlesex, s. 203-224.
- Haghes E.C., 1972, *The Linguistic Division of Labor in Industrial and Urban Societies*, [w:] J.A. Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language*, The Hague-Paris, 296-309.
- Haugen E., 1972, *Language Ecology*, [w:] A.S. Dil (red.), *The Ecology of Language. Essays by E. Haugen*, Stanford, s. 324-339.
- Heinz A., 1969, *Językoznawstwo ogólne*, Kraków.
- Heller M., Pfaff C.W., 1996, *Code-switching*, [w:] H. Goebel (red.), *Kontaktlinguistik...*, s. 594-609.
- Iskierski J., Latoszek M., 1995, *The Kashubian Ethnic Group in the Prologue to Change: Local and Regional Perspectives*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 141-153.
- Janowski A., 1995, *Szkolnictwo dla mniejszości: skromny fragment systemu*, „Społeczeństwo Otwarte”, nr 6, s. 31-35.
- Janusz G. (oprac.), 1994, *Raport o sytuacji osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Warszawa.
- Janusz G., 1997, *Rozwiązywanie problemów mniejszościowych w traktatach dwustronnych w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] J. Brozi (red.), *Badanie zmian i relacji międzykulturowych w Europie oraz na jej pograniczach*, Lublin, s. 155-163.
- Jasiewicz Z., 1980, *Tatarzy Polscy. Grupa etniczna czy etnograficzna?*, „Lud”, t. 64, s. 145-157.
- Kabzińska-Stawarz I., Szykiewicz S. (red.), 1996, *Konflikty etniczne. Źródła – Typy – Spособy rozstrzygania*, Warszawa.
- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Kondratyuk M. (red.), 1995, *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok.
- Kosma F., 1992a, *Polscy Żydzi*, „Trybuna Opolska”, nr 57 (12526), s. 5.
- Kosma F., 1992b, *Karaimi*, „Trybuna Opolska”, nr 69 (12538), s. 5.
- Kosma F., 1992c, *Tatarzy polscy*, „Trybuna Opolska”, nr 75 (12544), s. 5.
- Kosma F., 1992d, *Ormianie polscy*, „Trybuna Opolska”, nr 81 (12550), s. 5.
- Kremnitz G., 1996, *Diglossie*, [w:] H. Goebel (red.), *Kontaktlinguistik...*, s. 245-257.
- Kurcz Z., 1997a, *Mniejszość niemiecka w Polsce: geneza, struktury, oczekiwania*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 83-105.
- Kurcz Z. (red.), 1997b, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wrocław.
- Labrie N., 1996, *Territorialité*, [w:] H. Goebel (red.), *Kontaktlinguistik...*, s. 210-218.
- Labuda G., 1992, *Czynniki społeczne i kulturalne w rozwoju języka (Tezy do dyskusji)*, [w:] E. Breza (red.), *Problem statusu językowego...*, s. 5-13.
- Latoszek M., 1992, *Wokół funkcji przekazywania języka kaszubskiego przez instytucje społeczne*, [w:] E. Breza (red.), *Problem statusu językowego...*, s. 41-49.
- Łesioń M., 1994, *Gwary ukraińskie między Bugiem a Narwą*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, nr 2, s. 117-137.
- Łęcki K., Wódcz K., Wróblewski P., 1995, *Górnośląscy Niemcy (Ideologia, instytucjonalizacja, potoczność)*, „Przegląd Polonijny”, R. XXI, z. 1 (75), s. 83-109.
- Łodziński S., 1995, *Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych w latach 1989-1993 (Na tle rozwiązań prawnych obowiązujących w państwach europejskich i regulacji przygotowywanych w ramach prac Rady Europy)*, „Przegląd Polonijny”, R. XXI, z. 1 (75), Kraków, s. 123-149.
- Madajczyk P., 1994, *Polityka III Rzeczypospolitej wobec mniejszości niemieckiej*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska-Niemcy...*, s. 157-162.

- Majewicz A.F., 1986, *A new Kashubian dictionary and the problem of the linguistic status of Kashubian*, [w:] *Collectanea Linguistica in honorem A. Heinz*, Kraków.
- Majerowicz A.F., 1999, *Minority Situation Attitudes and Developments after the Return to Power of "Post-Communists" in Poland*, „Nationalities Papers”, Vol. 27, No 1, s. 115-137.
- Majewicz A.F., Wicherkiewicz T., 1998, *Minority Rights Abuse in Communist Poland and Inherited Issues*, „Acta Slavica Iaponica”, T. XVI, s. 54-73.
- Makowski B., 1986, *Litwini w Polsce. 1920-1939*, Warszawa.
- Mańczak W., 1992, *Język czy dialekt kaszubski? Czyli o wpływie polskim na kaszubszczyznę*, [w:] K. Handke (red.), *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 73-83.
- Mańczak W., 1995, *Czy istnieje kaszubski język?*, „Język Polski”, t. LXXV, z. 1, s. 33-41.
- Michna E., 1995a, *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?*, Kraków.
- Michna E., 1995b, *Czy nowy nacjonalizm? Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*, „Przegląd Polonijny”, R. XXI, z. 1 (75), s. 71-81.
- Michna E., 1995c, *Autoidentyfikacja narodowa a preferencje wyznaniowe liderów organizacji łemkowskich na podstawie badań na Łemkowszczyźnie Zachodniej*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. XXXIX, nr 3, 133-141.
- Mirga A., 1997, *Romowie w historii najnowszej Polski*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 153-179.
- Misiło E., 1993, *Akcja „Wisła”. Dokumenty*, Warszawa.
- Miśkiewicz A., 1996, *Tatarzy polscy u schyłku naszego stulecia. Na pograniczu dwóch tożsamości*, [w:] M. Bobrowska (red.), *Symbioza kultur słowiańskich...*, s. 255-258.
- Mucha J., 1997, *Cultural Minorities and the Dominant Group in Poland: A General Overview*, [w:] M.M. Szczepański (red.), *Ethnic Minorities...*, s. 83-94.
- Nikitorowicz J., 1995, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok.
- Nowicka E., 1980, *Przyczynek do teorii etnicznych mniejszości*, [w:] H. Kubiak, A.K. Paluch (red.), *Założenia teorii asymilacji*, Wrocław, 105-126.
- Nowicka E., 1998, *O naprawie systemu oświatowego. Dzieci romskie w szkole*, „Społeczeństwo Otwarte”, nr 5, s. 28-31.
- Oniszkiewicz M.: Онiшкевич М., 1995, *Атлас давніх говорів Надсання та суміжних земель (АГН)*, [w:] M. Kondratyuk (red.), *Badania dialektów...*, s. 40-51.
- Orzechowska H., 1981, *Sfery bilingwizmu społecznego w Słowiańszczyźnie i ich związek z kształtowaniem się słowiańskich systemów językowych*, [w:] F. Grucza (red.), *Bilingwizm...*, s. 115-129.
- Ostałowska L., 1997, *Z Polski jadę, granicy nie widzę*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn”, nr 8 (207), s. 6-10.
- Palczak A., 1994, *Ostpolitik rządu bońskiego a mniejszość niemiecka w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska-Niemcy...*, s. 171-173.
- Palubicki W., 1995, *The Polish Tatars: An Ethnic-Religious Minority*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 205-216.
- Pawłowicz Z. bp., 1996, *Kościół i sekty w Polsce*, wyd. II poszerzone i zmienione, Gdańsk.
- Pecuch M., 1997, *Wymiary świadomości narodowej Łemków*, „Lud”, t. 81, s. 105-113.
- Pelczyński G., 1996, *Problem podwójnej identyfikacji etnicznej Ormian polskich w wieku XX*, [w:] M. Bobrowska (red.), *Symbioza kultur...*, s. 259-265.
- Pelczyński G., 1997, *Świadomość etniczna Ormian polskich w wieku XX*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 127-139.
- Perlin J., 1986, *Przedmowa. Sytuacja językowa w Hiszpanii w świetle ogólnych zagadnień socjolingwistycznych*, [w:] J.M. Tortosa, *Polityka językowa...*, s. 5-23.
- Popowska-Taborska H., 1997, *The present-day linguistic situation in Kashubia*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 317-321.
- Porębski A., 1995, *The Kashubians and Selected European Ethnic Groups*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 179-186.

- Prądmowski S., 1996, *Klasy etniczne dla dzieci Romów w Radomiu*, „Dyrektor Szkoły”, nr 5 (29), s. 31-33.
- Pudło K., 1993, *Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944-1991)*, „Sprawy Narodowościowe – Seria nowa”, t. 2, z. 1 (2), s. 153-161.
- Pudło K., 1997, *Uchodźcy polityczni z Grecji w Polsce (1948-1995)*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 149-152.
- Reinfus R., 1990, *Śladami Łemków*, Warszawa.
- Rieger J., 1983, *Toponomastyka Beskidu Niskiego i Bieszczadów Zachodnich*, [w:] *Łemkowie. Kultura – Sztuka – Język. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Komisję Turystyki Górskiej ZG PTTK Sanok, dn. 21-24 września 1983 r.*, Sanok, s. 114-170.
- Romanowska E., 1995, *Polityka oświatowa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wobec szkolnictwa niepolskiego*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 4 (158), s. 185-205.
- Sadowski A., 1995, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok.
- Sadowski A., 1997, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 43-50.
- Sakson A., 1994, *Socjologiczna charakterystyka mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski w latach 1945/89-1993*, [w:] A. Sakson (red.), *Polska – Niemcy...*, s. 141-155.
- Sakson A. (red.), 1994, *Polska – Niemcy – Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Poznań.
- Salański W., 1991, *Chleb kamienny*, „Głos Nauczycielski”, nr 50, s. 1, 6.
- Saussure F. de, 1991, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, przeł. K. Kasprzyk, wstęp i przypisy K. Polański, Warszawa.
- Simonides D., 1996, *Standardy europejskie dotyczące mniejszości narodowych*, [w:] I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz (red.), *Konflikty etniczne...*, s. 113-121.
- Skoworodnikow A.I.: Сковородников А.И., 1996, *Лингвистическая экология: проблемы становления*, „Филологические науки”, 2, s. 42-49.
- Smolicz J.J., 1990, *Kultura i nauczanie w społeczeństwie wieloetnicznym*, przeł. E. Grabczak-Ryszka, Warszawa.
- Sobecki W., 1995, *W ojczystym języku*, „Nowa Szkoła”, nr 4, s. 36-38.
- Sobierańska D., 1996, *Żydowska szkoła Lauder-Morasha*, „Edukacja i Dialog”, nr 9 (82), s. 63-66.
- Stępień S., 1994, *Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej*, [w:] S. Stępień (red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, Przemyśl, s. 195-262.
- Synak B., 1995a, *The Kashubes' Ethnic Identity: Continuity and Change*, [w:] B. Synak (red.), *The Ethnic Identities...*, s. 155-166.
- Synak B. (red.), 1995b, *The Ethnic Identities of European Minorities. Theory and Case Studies*, Gdańsk.
- Synak B., Wicherkiewicz T. (red.), 1997, *Language Minorities and Minority Languages in the Changing Europe*, Gdańsk.
- Szczepański M.S., 1997a, *Mniejszość narodowa, mniejszość etniczna i etniczna większość: wstęp*, [w:] M.S. Szczepański (red.), *Ethnic Minorities...*, s. 14-21.
- Szczepański M.S. (red.), 1997b, *Ethnic Minorities and Ethnic Majority*, Katowice.
- Szmieja M., 1997, *Dlaczego Ślązacy z Opolszczyzny nie chcą być Polakami?*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 107-117.
- Ślęzak M., 1997, *Związek świadomości etniczno-narodowej Łemków z funkcjonowaniem etnonimów*, „Sprawy Narodowościowe – Seria nowa”, t. 6, z. 2, s. 231-242.
- Tomaszewski J., 1991, *Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku*, Warszawa.
- Topolińska Z., 1992, *„Lechicki” vs. „polski (z kaszubskim)”*, czyli raz jeszcze o statusie dia-

lektów kaszubskich, [w:] W. Boryś i W. Sędzik (red.), *Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej*. Seria: Język na pograniczach, Nr 4, Warszawa, s. 237-243.

Tortosa J.M., 1986, *Polityka językowa a języki mniejszości*, przeł. A. Rurarz, przedmową opatrzył J. Perlin, Warszawa.

Turi J.G., 1996, *Législation linguistique*, [w:] H. Goebel (red.), *Kontaktlinguistik...*, s. 160-168.

Weinreich U., [1953]1974, *Languages in Contact. Findings and Problems*, The Hague-Paris.

Wielocha A., 1993, *Nie żałuję, że zostałem. Wywiad z Fedorem Goczem*, „Magury”, 93, s. 130-140.

Wojakowski D., 1995, *Stosunki etniczne i wyznaniowe na pograniczu polsko-ukraińskim*, „Przegląd Polonijny”, R. XXI, z. 4 (78), s. 81-95.

Wróblewski P., 1997, *Mniejszość czeska w Żelowie. Tożsamość etniczna i postawy patriotyczne*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 141-147.

Wysoczański W., 1993, *O sytuacji językowej mniejszości etnicznych w byłym Związku Radzieckim*, *Studia Linguistica* XVI, s. 87-100.

Wysoczański W., 1996, *Ekologia języka ukraińskiego w Polsce*, *Studia Linguistica* XVII, s. 57-79.

Wysoczański W., 1997, *The Ukrainian language in Poland: the socio-cultural context*, [w:] B. Synak, T. Wicherkiwicz (red.), *Language Minorities...*, s. 337-345.

Wysoczański W., 1998, *Pogranicza etnojęzykowe w Polsce w ujęciu typologicznym*, [w:] A. Furdal (red.), *Studia nad językami i kulturami europejskimi. Prace Komisji Kultur Europejskich Oddziału PAN we Wrocławiu*, Wrocław, s. 75-83.

Wysoczański W., 1999, *Zasadnicze perspektywy badawcze ekologicznych uwarunkowań języków mniejszościowych Europy*, [w:] B. Greszczuk (red.), *Język. Teoria – Dydaktyka. Materiały 21. konferencji językoznawczej zorganizowanej w Trzcinicy k. Jastu w dniach 27-29 maja 1998 r.*, Rzeszów, s. 243-251.

Zawadowski L., 1961, *Fundamental Relations in Language Contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 20, s. 3-26.

Zawadowski L., 1966, *Lingwistyczna teoria języka*, Warszawa.

Zielińska A., 1997, *The linguistic situation of the Old-Believers community in Poland*, [w:] B. Synak, T. Wicherkiwicz (red.), *Language Minorities...*, s. 347-352.

Zieniukowa J., 1997, *On the languages of small multilingual ethnic groups – the case of Sorbian and Kashubian*, [w:] B. Synak, T. Wicherkiwicz (red.), *Language Minorities...*, s. 311-316.

Zieniukowa J., 1998, *Cechy stylu retorycznego w pierwszych opublikowanych kazaniach kaszubskich*, „Slavia Occidentalis”, nr 55, s. 145-152.

Zerelik R., 1997, *Mniejszość ukraińska w Polsce*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 43-50.

Zurko J., 1997, *Łemkowie – między grupą etniczną a narodem*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe...*, s. 51-62.

Описание внешних обусловленностей этнолектов (на примере нынешней этноязыковой ситуации в Польше)

Резюме

Целью работы является выявление теоретико-методологических принципов описания внешних признаков этнолектов в условиях гетерогенности с точки зрения лингвистической экологии. Экземплификацией служит обзор этноязыковых отно-

шений в Польше. Отмечается, что такая тема требует комплексного подхода – междисциплинарного исследования. Автор, излагая основные приоритеты, которыми он руководствуется при изучении языковых меньшинств, сосредоточивается на двух ключевых проблемах: а) способах расселения общностей и их демографических характеристиках, б) вопросах определения этнической принадлежности и связи между этнолектом и этносом, а также культурой, конфессией, литургией. Этнолингвистическая и демографическая структуры формулируют в настоящее время типологически разнообразные этноязыковые пограничья. В статье дается полное их описание.

Основной темой следующей части работы являются социалингвистические аспекты многоязычия. Здесь рассматриваются некоторые общие вопросы: а) определяются типы языковых вариантов, б) отмечается существование диглоссии, где польский язык, как правило, играет роль официального и основного языка и одновременно выделяются виды систем функционального неравноправия этнолектов, в) согласно изложенной точке зрения лингвистологии, освещаются главные аспекты диглоссии: распространение социальных сфер этнолекта и правил языкового выбора, т.е. выбора того или иного этнолекта в зависимости от общественных функций, г) указывается на некоторые проблемы, связанные с процессами утраты родного языка и его сохранения, д) перечисляются средства институциональной опоры этнолектов и одновременно оговариваются факторы, противодействующие полному угасанию родных этнолектов. В качестве этих факторов приводится, между прочим, преподавание родного языка как предмета в школе, использование его во время богослужения, культурно-художественная деятельность, особенно литературное творчество, выпуск газет и журналов, объединения и союзы меньшинств. Проведенный анализ критериев, детерминирующих совокупность экологических свойств этнолектов, убеждает автора в том, что наиболее важным фактором сохранения родного этнолекта является возможность использования его шире, чем только в деловой сфере. В заключении очерчивается основной круг изучаемых языковых гетеронимий.